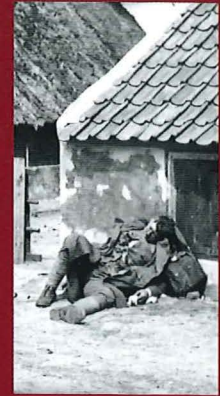
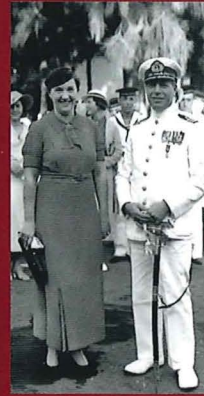
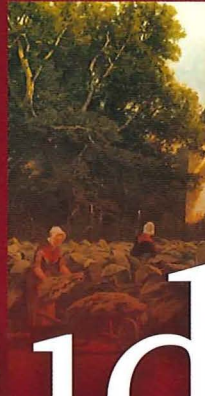
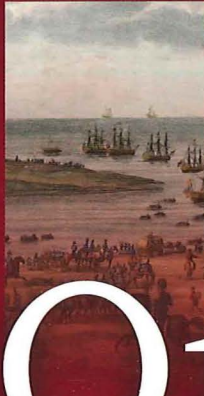

Cultuur-
historisch
tijdschrift
voor
Rhenen,
Achterberg
en Elst

Oud Rhenen

Tank & Scheur

T&S Exploitatie, Tank en Scheur, exploiteert onbemande tankstations. Bij deze tankstations kunt u 6 dagen per week 24 uur per dag terecht met heel aantrekkelijke kortingen.

Indien u voor minimaal 20 liter bij ons tankt en uw gegevens achterlaat in onze brievenbus, maakt u kans op 10 x 50,00 cash per twee maanden. Dit wordt uitgereikt met een hapje en drankje.

Tevens kunt u ons vinden via onze facebookpagina Tank & Scheur.

Tank & Scheur • Remmerden 2, Rhenen

Tank & Scheur • Deventerweg 80a, Laren (GLD)

T: 0317 612821 • F: 0317 616073 • E: info@tankenscheur.nl • zondag gesloten

Wij denken niet in cijfers maar in loyaliteit

Jaap van Lienden

Adviseur

Familiebedrijvigheid is ons DNA

persoonlijk | gedreven | onderscheidend

FINANCIËEL | BELASTINGEN | PERSONEEL

Van Lienden & Kooistra

vlkadviseurs.nl

Rhenen | Barneveld | Eefde

van Hees Salon

HAIR • BEAUTY • HAARWERK

FACEBOOK

Like onze bedrijfspagina: "Van Heessalon"
 • Blijf op de hoogte van de nieuwste producten
 • Enjoy onze belevenissen in onze ontwikkeling
 • Profiteer van like en win acties

REDKEN
31th AVENUE NYC

PUPA
MILANO

LEERSUM

ma: 13.00 - 18.00 uur
 din: 09.00 - 18.00 uur
 wo: 09.00 - 18.00 uur
 do: 09.00 - 18.00 uur
 vrij: 08.30 - 20.30 uur
 za: 08.00 - 15.00 uur

RHENEN

ma: 13.00 - 18.00 uur
 din: 09.00 - 18.30 uur
 wo: 09.00 - 18.30 uur
 do: 09.00 - 18.30 uur
 vrij: 08.30 - 20.30 uur
 za: 08.00 - 15.00 uur

info@vanheessalon.nl

www.vanheessalon.nl

Rijksweg 231
3956 CN Leersum
0343 454 056

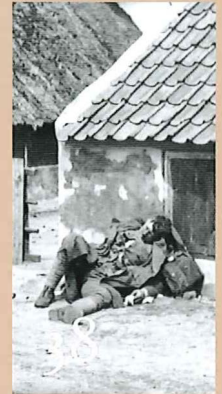
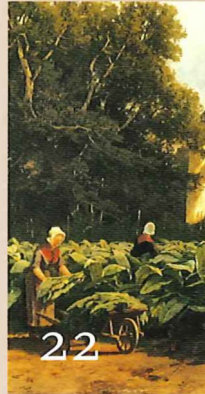
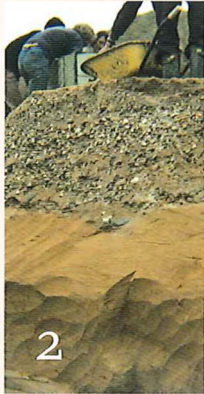
Herenstraat 23
3911 JB Rhenen
0317 614 248

RESIDENCE
RHENEN
 RESTAURANT
DE KOTISSEKIE

BRUILOFT TRAINING
 VERGADERING CONDOLEANCE
 PERSONEELS FEEST LUNCH & DINER
 CONFERENTIE EVENEMENT
 MANIFESTATIE HIGH TEA
 SEMINAR JUBILEUM
 PRESENTATIE RECEPTIE

WWW.RESIDENCERHENEN.NL | 0318-542 888 | INFO@RESIDENCERHENEN.NL

Inhoud

-
- 2 Stenen werktuigen uit de groeve van Kwintelooijen
 - 8 Heksenvervolgingen in Rhenen tussen 1592 en 1597
 - 16 De aanleg van verdedigingswerken rond Den Helder in 1811
 - 22 De bouw van een tabaksplanterskerk in Elst
 - 30 De Panoramamolen
 - 32 Justine Amatha Dorothea Schermer
 - 38 Zoektocht naar de identiteit van een Nederlandse soldaat
 - 41 Nieuws
 - 42 Recensie
 - 46 Literatuursignalement
 - 48 Colofon

BERT HUISKES

Stenen werktuigen uit de groeve van Kwintelooijen

200.000 jaar geleden achtergelaten door Neanderthalers

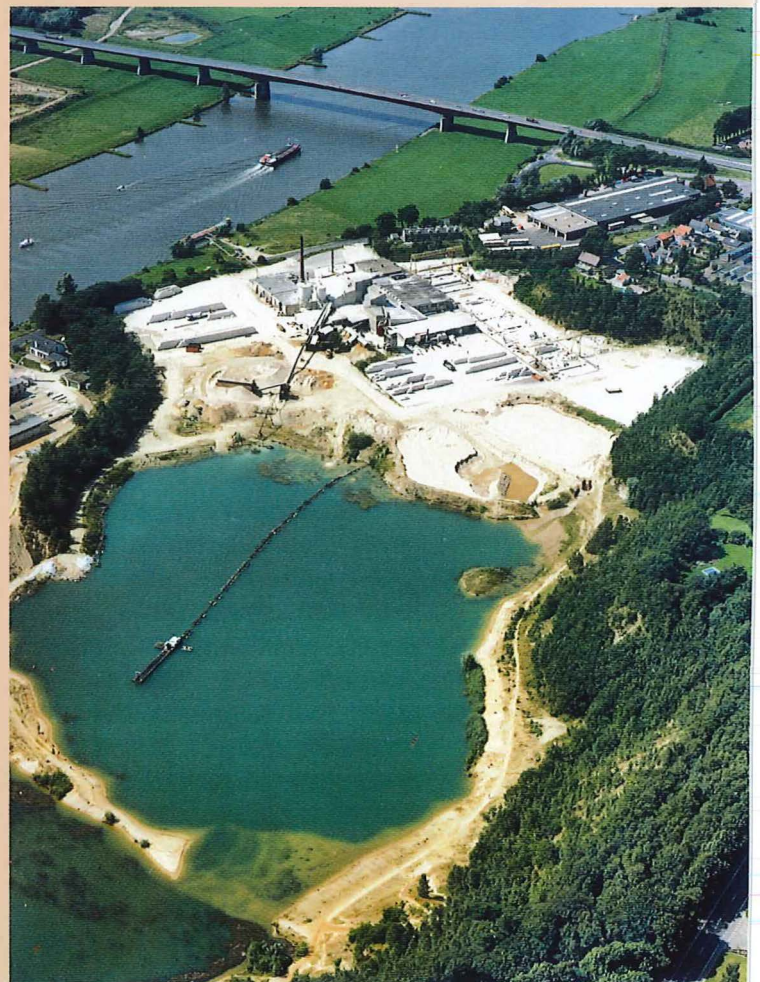
Als je op goede voet stond met mevrouw Leccius de Ridder, wilde ze op zaterdag wel het hek van het fabrieksterrein van de kalkzandsteenfabriek voor je open doen. Je kon dan op je gemak wat scharrelen bij de storthoop en zelf bleef mevrouw er soms belangstellend bij staan. De steenfabriek gebruikte een mengsel van zand en kalk om er kalkzandsteen van te maken. Het zand van Leccius de Ridder was afkomstig uit de zuidflank van de Grebbeberg, pal achter de fabriek. Bij het naburige Vogelenzang begon de zandwinning ook in de helling, werd later verplaatst naar het fabrieksterrein aan de voet ervan en bleef in gebruik als zandzuigput nadat het grondwaterpeil was bereikt en gepasseerd. Vanuit Kwintelooijen vervoerde exploitant Van Schoonhoven met een handvol vrachtwagens dagelijks honderden kuub zand naar beide steenfabrieken. Bij sluiting van de groeve – geleidelijk tussen 1988 en 1992 – was dat opgelopen tot 6 miljoen m³.

Opzienbarend bedrijfsafval

Het zand uit Kwintelooijen was afgezet door rivieren, en daarna opgestuwd door het landijs. Het bevatte ook grind en botten.¹ Die bleven op de zeef liggen en werden met een transportband naar buiten gevoerd waar het van enige hoogte op het fabriekserf viel en een hoop vormde. Met wat geluk zat er een mammoetkies tussen die na een val van acht tot vijf meter (afhankelijk van de storthoop die er al lag) niet uiteen was gespat. Gijs Jonkers uit Rhenen had belangstelling voor die stenen en fossielen maar was door zijn drukke werkweek aangewezen op de zaterdag. Anderen met meer vrije tijd liepen ook door de week rond bij Leccius en Vogelenzang. Henk Drost sr. was bekend op Vogelenzang. Als installateur had hij jarenlang lekkages aan het dak en andere technische problemen verholpen. Nadat hij met zijn bedrijf was gestopt, bracht hij vele uren door bij de storthopen. Hij was vooral geïnteresseerd in mineralen – gesteenten – waar hij een grote verzameling van aanlegde. Soms kreeg hij gezelschap van Leendert Lieuwen, de vader van een machinist bij Vogelenzang, die bij een waarschu-

wing van zijn zoon altijd opdraafde als er ‘rode grond’ in de groeve aan snee kwam.² Hij bracht een schoffel mee waarvan hij het ijzeren steeltje flink had bijgebogen. Zo werkte het als een hark zonder punten, die de oogst van botten en stenen niet kon beschadigen. De lange steel van de schoffel

↓ De zuidelijke helling van de Grebbeberg werd afgegraven om de kalkzandsteenfabrieken Leccius de Ridder en Vogelenzang te voorzien van zand. Nadat de groeve was volgelopen met grondwater werd het een zandzuigput.

↑ Vanuit de groeve Kwinteloijen werden dagelijks honderden kuub zand naar de beide kalkzandsteenfabrieken in Rhenen gebracht.

stelde Lieuwen in staat afstand te bewaren van de transportband. Wanneer en hoeveel stenen en botten er naar beneden kwamen was onvoorspelbaar. Lieuwens ogen waren gericht op de vuursteen, die nog vóór de ijsbedekking van Noord-Nederland bewerkt en gebruikt was door Neanderthalers.

Vanaf 1975 groeide het aantal steentjeszoekers in de groeve Kwinteloijen en met hen het aantal vondsten. In Kwinteloijen bood iedere pas blootgelegde helling weer nieuwe kansen op vondsten. Bij de steenfabrieken en in Kwinteloijen waren liefhebbers van heinde en ver en van oud tot jong actief. Lot Delfin en Edwin van Hagen, maar ook Adriaan de Kleuver en Van de Bovenkamp uit Veenendaal, Van IJmeren uit Opheusden, Thoe Schwartzenberg uit Bunnik, Lagerwerf uit Asperen en Knöps uit Vught. Wouters uit Lent en Franssen uit Bennekom publiceerden hun eigen vondsten en theorieën over de ouderdom ervan in eigen uitgaven, de *Archeologische Berichten*. Uiteindelijk bedroegen de opgetelde vondsten van een grote groep liefhebbers enkele duizenden werktuigen en afslagen, die vrijkwamen bij het bewerken van vuursteen tot werktuig.

Schop en kruitwagen na de dragline

Die publicaties werden opgemerkt door professionele belangstellenden uit wetenschappelijke kring. Ook zij meldden zich in Rhenen. Door geologen van de Rijksgeologische Dienst (Haarlem) werden in Kwinteloijen na hernieuwde, intensieve kartering in 1978 tien 'units' onderscheiden, van 1 miljoen tot 180.000 jaar oud (toen het landijs zijn grootste uitbreiding had bereikt).³ Thijs van Kolfschoten (toenmalig Instituut voor Aardwetenschappen, Utrecht) onderzocht fossiel botmateriaal van kleine knaagdieren uit kleilenzes en grote grazers uit het grind.⁴ Dick Stapert (toenmalig Biologisch Archaeologisch Instituut, Groningen) bestudeerde de vuursteen en de wanden waaruit deze naar beneden was getuimeld.⁵ De door mensenhand bewerkte vuursteen leek afkomstig te zijn uit het grove zand en grind van unit 5. Die twee grondsoorten wezen op een snel stromende en vlechtende rivier, een oude gedaante van Rijn en Maas. In 1979 en 1980 ondernam het BAI met studenten een opgraving. In 1980 werd de ploeg versterkt door leden van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland, afdeling Veluwezoom. Enkele plekken waar unit 5 te bereiken was, werden met de schop afgegraven en gezeefd, op zoek naar 'artefacten'. De foto's bij dit artikel zijn gemaakt tijdens deze campagne door de auteur, die als student deelnam aan het on-

↑ De groeve vormde een ongebruikelijk en spectaculair decor voor een archeologische opgraving.

derzoek. Het werk vergde volharding. Gemiddeld zat er één stuk vuursteen dat voldeed aan de strenge criteria van een door mensenhand bewerkt stuk in 1,5 m³ grind oftewel 30 afgestreden kruiwagens. Er werden 18 tot 20 kruiwagens op een dag gezeefd.

Door mensen gemaakt of speling der natuur?

Een Neanderthaler die gereedschap wil maken voor de bouw van een hut, voor de jacht of de verwerking van de buit, zoekt langs de oever van de rivier naar een geschikt stuk vuursteen. Hij pakt een complete knol of een flink brokstuk en bekijkt van alle kanten of en hoe hij het kan gebruiken. Vuursteen splijt eenvoudig en afgespleten stukken krijgen vlijmscherpe randen. Met een klopsteen in zijn andere hand begint hij welgemikt op de vuursteen te slaan. Als er een paar stukken van het brok zijn weggetikt maakt hij een keuze. Hij kan verder met de kern die hij in zijn hand houdt of hij raapt de laatst geslagen afslag op en bekijkt of hij daar iets van wil maken. Het eindproduct maar ook de afslagen dragen sporen van menselijke bewerking en heten daarom *artefact*.

Vuursteen splijt voortdurend even goed op natuurlijke wijze. In de stroming van de rivier botsen brokken tegen andere stenen. Door kruiend ijs gebeurt hetzelfde. Stenen met scheurtjes waar zich water in heeft verzameld springen

bij vorst uit elkaar. Stenen in de grond breken bij frictie met andere stenen als de grond door vriezen en dooien uitzet en weer krimpt. Vorst is een onontkoombare factor in een ijstijd. Een geoefend oog ziet verschillen in de resultaten van natuurlijke of intentionele splijting van vuursteen. Een splijting na een gerichte tik van een hard (steen) of zacht (hout of gewei) voorwerp laat op een afslag en op de kern (als negatief) sporen na, die ontbreken bij onwillekeurige splijting of daar althans heel anders uitpakken.⁶

.....
“Vanaf 1975 tot omstreeks 1990 werd er gezocht naar bewerkte stenen afkomstig uit de groeve Kwinteloijen. Uiteindelijk werden enkele duizenden werktuigen en afslagen, die vrijkwamen bij het bewerken van vuursteen tot werktuig, gevonden”

Maar zo duidelijk en eenvoudig ligt het niet als vuursteen ook na menselijke bewerking afgedankt wordt en een kleine 200.000 jaar onderhevig blijft aan de processen waardoor vuursteen splijt, verweert of beschadigd raakt. De Neanderthaler van daarnet kan ook gekozen hebben voor een stuk dat al ‘vorstsplijtvlakken’ vertoont voordat hij zijn

↑ Boven het schone zand bevond zich een mengsel van grof zand en grind, afgezet door een snel stromende rivier in een koude periode. Hierin verspreid lagen werktuigen en afslagen van vuursteen.

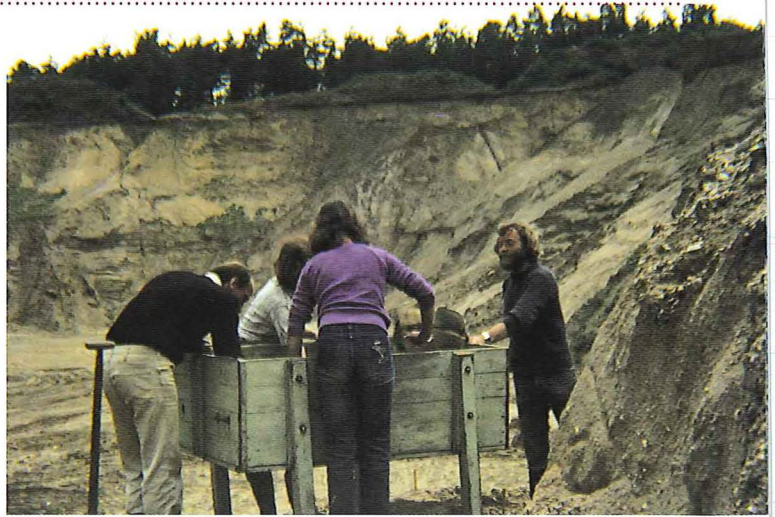
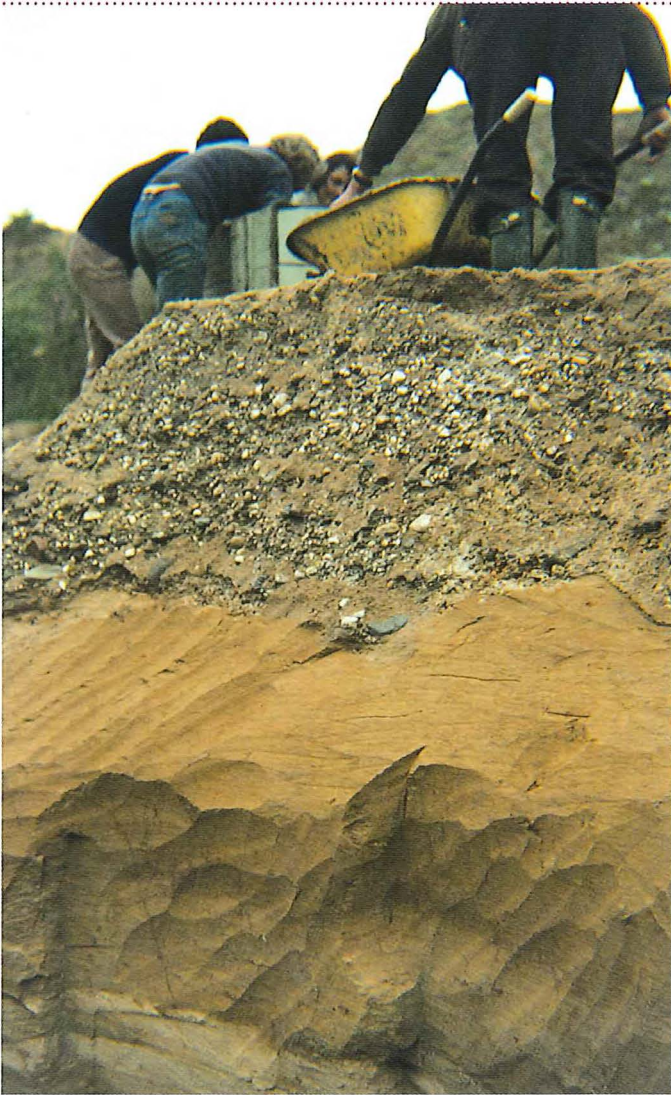
werk begon. Een voorwerp dat als 'artefact' in de boeken gaat, is letterlijk en figuurlijk onder een vergrootglas gelegd en voldoet aan strenge eisen.

De ene archeoloog kijkt kritischer naar het materiaal dan de andere, vooral als de laatste gebrand is op een grote verzameling. Leendert Lieuwen vertelde daarover aan Lot Delfin in *Oud Rhenen*: 'De vakman tekent denkbeeldige lijnen over de steen om uit het aantal graden die door de driehoeken bepaald worden, tot een herkenning van stijl of periode te komen. Dit is [voor de heer Lieuwen] allemaal niet nodig. Hij herkent en begrijpt de steen die in zijn hand ligt en voelt de mens uit het verre verleden aan, als praktisch en doelgericht bezig'.⁷

Goed scherpe randen, lekker in de hand liggen en in-voelingsvermogen of verbeeldingskracht maken vuursteen echter niet tot een artefact, laat staan een werktuig. Voor de grote groep vondsten die moeilijk te onderscheiden is van door mensenhand bewerkte vuursteen is ooit de wat ongelukkige term 'pseudo-artefact' aangemunt. Dat riekte bij verzamelaars al gauw naar 'nep' en 'bedrog' terwijl ze vlijtig en met de beste bedoelingen hun verzameling aanlegden. De term is inmiddels vervangen door het meer gepaste 'geofact'. Voor hardnekkige twijfelgevallen is er een ontsnappingsroute: 'incertofact'. Soms valt gewoon niet uit te maken of er sprake is van een artefact of geofact.

↓ Waar de vondsthoudende grindlaag aan de dag trad, werd ze afgegraven en gezeefd door studenten archeologie uit Groningen en vrijwilligers van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland, afdeling Veluwezoom.

← ↑ De bodem van de zeefbak is een uitneembare draadstalen zeef met een maaswijdte van acht millimeter. Met harde borstels poetsten drie archeologen het zand door de zeef en beoordeelden de achterblijvende stenen.

Internationaal op de kaart

Ook als we de geofacten buiten beschouwing laten, blijft er nog naast vele duizenden afslagen en kernen ook een ruime hoeveelheid werktuigen van verschillende typen over in het vondstmateriaal. Onder de werktuigen overheersen schijfvormige werktuigen, werktuigen om te schaven en te schrapen, messen, werktuigen met een inkeping of kartelrand en afslagen die aan de randen zijn bijgewerkt. Het type waar iedereen aan denkt bij deze periode – de vuistbijl – is in Kwintelooijen amper aanwezig. Ook (speer)spitsen zijn schaars. Te oordelen naar de vele kernen met hooguit drie afslagen (die dus al snel werden gedumpt) lijkt het er op dat de Rijn-/Maasoevers ter plaatse van Rhenen rijk waren aan geschikte vuursteen. De vuursteenbewerker kon zich daarom grote kieskeurigheid veroorloven. Hij zal in de ondiepe bedding of op de oever zijn materiaal hebben uitgezocht en bewerkt, zijn prooi hebben afgewacht en na het verschalken en wat slagerswerk zijn gereedschap en misschien de grote botten op dezelfde plek hebben achtergelaten. Tijdens de opgravingen van 1979 en 1980 is zo'n kampement met een samenhang van gereedschap en botmateriaal niet gevonden. Dat een en ander soms toch in dezelfde vrachtwagen naar de steenfabriek werd gebracht, bijna gelijktijdig op de zeef kwam te liggen en met elkaar binnen een uur op de storthoop belandde, moet eerder worden toeschreven aan een gelukkige samenwerking van de rivier met de tijd en met het toeval. Oudere dierenbotten kunnen door de rivier zijn losgemaakt uit oudere afzettingen en zijn verplaatst naar dezelfde plek als waar mensen korter geleden werktuigen afdankten of dat niet veel later zouden doen. Dat speelde zich waarschijnlijk af toen de laatste, extreem koude fase van de Saale-ijstijd al een tijdje begonnen was en het landijs vanuit Noord-Nederland naderde.⁸ Er komen namelijk botten van warmteminnende en van koudeminnende soorten voor in dezelfde laag waar ook de werktuigen zijn gevonden. Het nijlpaard uit de collectie van Jonkers leefde tien-

↓ In het grind werden ook faunaresten aangetroffen, zoals dit fragment van een mammoetkies.

↑ In de stuwwal staan de bodemlagen schuin overeind. Ook helemaal bovenin, aan de rand van de groeve, kon vondsthoudend grind worden gezeefd. Bij de plas stond de bouwkeet waar werd geschild en gegeten. De ploeg uit Groningen overnachtte in tentjes rond de keet.

duizenden jaren voordat de werktuigen werden vervaardigd. Archeologen ordenen hun bevindingen graag in culturen en willen vondsten en tradities daarin onderbrengen. Bij een cultuur is er sprake van samenhang in een min of meer gelijkvormige wijze van wonen, in voedselvoorziening, in dodenbestel en in het onderling gelijkend repertoire van gebruiksvoorwerpen dat daar bij hoort, liefst enigszins te onderscheiden in een bepaald gebied en een bepaalde periode. Als je alleen maar door de rivier samengebrachte vuurstenen voorwerpen kent, heb je te weinig houvast om

te spreken van een cultuur. Maar op het fabrieksterrein van Leccius de Ridder en Vogelenzang, en in de groeve Kwinteloijen is wel voor het eerst een grote hoeveelheid vondsten gedaan die haar tot dan toe ongekend hoge ouderdom gemeen had, van dezelfde makelij was en duidelijk uit slechts één van de tien onderscheiden rivierafzettingen afkomstig was. De bewerkte stenen werden even beschouwd als de oudste artefacten van Nederland en kregen de naam 'de Rhenen industrie'.⁹ Daarmee is Rhenen blijvend op de internationale archeologische kaart gezet.

Verantwoording

Deze bijdrage is mede geschreven op basis van gesprekken met Gijs Jonkers (Rhenen) en Henk Drost sr. (Amerongen). Ik dank hen beiden voor hun behulpzaamheid en gastvrijheid.

Noten

- 1 Huiskes (2018), 29
- 2 Delfin (1991), 65
- 3 Zie de bijdragen in Ruegg and Zandstra (1981)
- 4 Kolschoten (1981)
- 5 Stapert (1981), Stapert (1987)
- 6 Beuker (1983), 79-81
- 7 Delfin (1991), 66
- 8 Van Balen and Busschers (2010)
- 9 Aanvankelijk werden de artefacten uit Kwinteloijen gedateerd op 250.000 tot 200.000 jaar oud. Latere studies beschouwen ze als iets jonger. Zie Ruegg and Zandstra (1981) en Van Balen and Busschers (2010)

Literatuur

- Balen, R.T. van, and F. Busschers (2010), 'Human presence in the central Netherlands during early MIS 6 (~170-190 Ka): evidence from early Middle Palaeolithic artefacts in ice-pushed Rhine-Meuse sediments', in: *Netherlands Journal of Geosciences. Geologie en Mijnbouw* 89, nr 1, 77-83
- Beuker, J.R. (1983), *Vakmanschap in Vuursteen. De vervaardiging en het gebruik van vuurstenen werktuigen in de prehistorie*, Assen
- Delfin, L. (1991), 'De oude steentijd van Rhenen en de heer Lieuwen', in: *Oud Rhenen* 10, nr 2, 65-72
- Huiskes, B. (2018), 'Koude tijden, warme tijden. Het ontstaan van de Utrechtse Heuvelrug', in: *Oud Rhenen* 37, nr 3, 28-29
- Kolschoten, T. van (1981), 'On the Holsteinian? and Saalian mammal fauna from the ice-pushed ridge near Rhenen (The Netherlands)', in: *Mededelingen Rijks Geologische Dienst* 35, nr 6, 223-251

- Ruegg, G.H.J., and J.G. Zandstra (eds.) (1981), 'Geology and archaeology of Pleistocene deposits in the ice-pushed ridge near Rhenen and Veenendaal', in: *Mededelingen Rijks Geologische Dienst* 35, nr 2/7, 163-268
- Stapert, D. (1981), 'Archeological research in the Kwinteloijen Pit, Municipality of Rhenen, The Netherlands', in: *Mededelingen Rijks Geologische Dienst* 35, nr 5, 204-222
- Stapert, D. (1987), 'A progress report on the Rhenen industry (Central Netherlands) and its stratigraphical context', in: *Palaeohistoria. Acta et communicationes Instituti Bio-archaeologici Universitatis Groninganae* 29, 219-243

Over de auteur

Bert Huiskes is archeoloog en oud-conservator van voorheen Museum Het Rondeel in Rhenen.

BEN VAN LAAR EN ROEL VAN LAAR

Heksenvervolgingen in Rhenen tussen 1592 en 1597

Toverij als werk van de duivel

Vrouwen die op bezemstelen vliegen, van toverij worden beschuldigd, bij mensen en dieren allerlei enge ziektes veroorzaken en de oogst vernietigen, kennen wij als heksen. Op het eind van de zestiende eeuw werden er in de Nederlanden vele processen gevoerd tegen deze toveressen. Alleen al in Rhenen werden tussen 1592 en 1597 vijf vrouwen als toveres veroordeeld. Cornelia Huibertsz werd in 1592 gewurgd; in maart 1596 trof Alertgen Borren en Cornelia Aelbertsdr hetzelfde lot. Later dat jaar werd Henrinxken Henricx gewurgd en verbrand. En ook Marijken Gijsbertdr werd terechtgesteld nadat zij in 1597 de waterproef niet had doorstaan. Het doodvonnis werd uitgesproken door de schepenen van Rhenen; de schepenbank in het Oude Raadhuis zou ervan kunnen getuigen.

Verbond met de duivel

In de middeleeuwen was het een zeldzaamheid wanneer een vrouw als heks tot de brandstapel werd veroordeeld. Meestal ging het dan om een spontane uitbarsting van volkswuede en moordlust waar de kerk zich tegen verzette. In tijden van armoede en epidemieën zocht men naar een zondebok en daarbij viel dan al snel het oog op iemand die opviel door zonderling gedrag. Het idee was dat een toveres door haar contact met de onderwereld en door magische middelen invloed kon uitoefenen op de werkelijkheid. De

↓ Rond 1595 vormde Rhenen een kleine, hechte gemeenschap. Iedereen kende elkaar. Afwijkend gedrag viel op en maakte dat iemand beschuldigd kon worden van toverij.

toveres had een hagelbui opgeroepen waardoor het graan was verwoest, ze had de hand in een storm waardoor schepen waren vergaan, en ook als het misging bij een bevalling kon naar haar gewezen worden. Dan kon zij gemakkelijk slachtoffer worden van eigenrichting en van stemmingmakerij onder buurtgenoten. In de middeleeuwen beschouwde men toverij nog als een restant van het oude volksgeloof, dom bijgeloof waar het volk tegen gewaarschuwd moest worden. De kerk veroordeelde deze schadelijke toverij, maar tegelijk drong men aan op eerlijke rechtspraak en milde bestraffing. Vrouwen die als toveres werden veroordeeld, werden verbannen of kregen een geldboete.

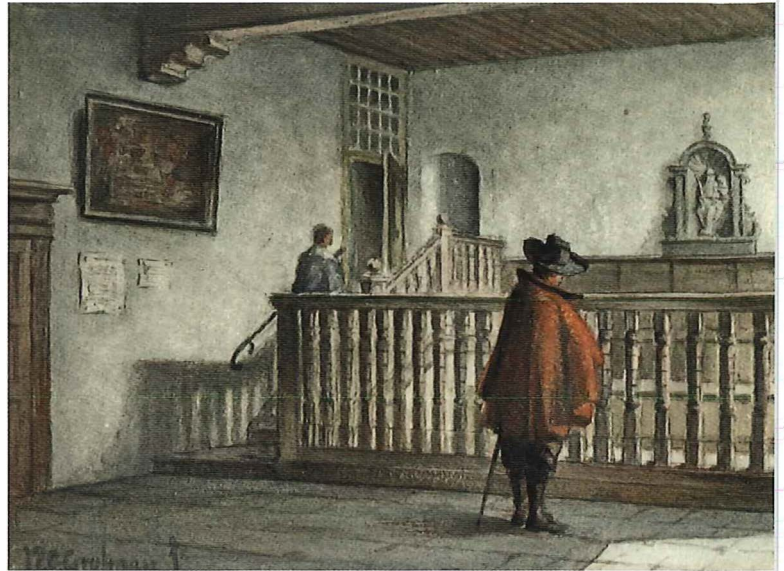
Maar aan het begin van de nieuwe tijd werd toverij steeds meer gezien als duivelswerk en daarbij paste geen genade voor wie zich daarmee inliet. Deze strenge vervolging en veroordeling waren het gevolg van de idee dat toverij mogelijk werd gemaakt door de duivel zelf. In de zestiende eeuw komt de gedachte op dat een toveres een verbond had gesloten met de duivel waardoor toverij een ketterij en een misdrijf tegelijk werd. Hier gold geen pardon en kon niets worden afgekocht. Dit kwaad moest radicaal worden uitgeroeid. Geloofsafval en een verbond met de duivel verdienden de dood door verbranding. Dit was de zwaarste misdaad die de zwaarste straf verdiende.

Soms werden mannen aangewezen als tovenaars, maar vrouwen waren in die tijd sociaal meer kwetsbaar. Zeker weduwen waren vaak niet in staat tot verweer. Toveressen waren dan ook veelal vrouwen. In geschriften uit die tijd werd uitgedragen dat vrouwen behept waren met zondige neigingen en wezenlijk zwakker waren dan mannen. Dat wij spreken van 'toverij', van 'toveres' en 'tovenaars' is in overeenstemming met het taalgebruik uit die tijd. Vanuit Duitssprekende landen werd later het begrip heks ingevoerd.¹

Bestrijding van de duivel

Toveressen vlogen door de lucht omdat de duivel hen zo licht maakte als een veertje, ze hadden geslachtsgemeenschap met de duivel, ze wisselden van gedaante, en berokkenden veel schade door het veroorzaken van misoogsten, noodweer en ziekten. De duivel werd voorgesteld als een sierlijke jongeman, goed in de kleren, die geld en rijkdom beloofde in ruil voor seks. Door God af te vallen en een verbond aan te gaan met de boze vijand kreeg de vrouw de macht om te toveren, waardoor dieren en mensen ziek werden en stierven. Ook in de Rhenense hekserijprocessen was de duivel de boze vijand die verschillende namen kreeg: Lucifer, Barrarbast, Bonefas, Henricus, Henrick. De toveres had zich aan de vijand overgegeven en 'op vleselijke wijze met hem geconverseerd en geboeleerd'. Zij had expliciet en formeel een verbond gesloten met de duivel. Ook de Rhenense Alertgen Borren wist nog precies de locatie te noemen waar dat gebeurd was: 'in het veld tussen de Marsch en Lienden'.

Er werden aanklachten ingediend bij de overheid door buurtbewoners die zich bedreigd voelden. Er kwamen

↑ Voor de schepbank van Rhenen verschenen tussen 1592 en 1597 vijf vrouwen die van toverij werden verdacht. Zij werden allen schuldig bevonden.

processen op gang en mensen werden veroordeeld, en gruwelijk bestraft. Maar soms ook vrijgesproken. Want de aanklager moest komen met voldoende bewijs. De overheid werd onder druk gezet op te treden tegen toverij. De rechter stond bij een proces voor de opdracht aan te tonen dat er sprake was van kwade toverij, het werk van de duivel. Dit alles was moeilijk te bewijzen. Verdachten werden daarom gemarteld om te bekennen; zonder bekentenis was het immers lastiger om tot een veroordeling te komen.

↓ Op deze gravure uit de achttiende eeuw zijn een zwarte en witte heks te zien, inclusief typische zwarte puntmutsen en een duivels uitzierend dier.

Het risico bestond dat de aanklacht met de beoogde straf als een boemerang de aanklager trof. Jaloezie en burenruzie wilde men uitsluiten. Men was op zoek naar duivels in mensengedaante en niet naar een wraakzuchtige buurman. De mogelijkheid bestond ook dat een beschuldigde die overtuigd was van de eigen onschuld 'ter purge' ging en bij de rechtbank zijn of haar naam liet zuiveren. Het was dan belangrijk dat je over een goed sociaal netwerk beschikte die je goede naam kon bevestigen. Maar wie alleen stond voor de rechtbank liep gevaar veroordeeld te worden; een arme weduwe was op dat moment kwetsbaar.²

Heksenprocessen

Wie bekende deed dat vaak om aan de wrede martelingen te ontkomen. Tegen deze achtergrond was het de vraag wat zo'n bekentenis waard was. Toch bracht een vrijwillige bekentenis ook een voordeel met zich mee. Het was immers een gunst om eerst te worden gewurgd voordat je op de brandstapel werd verbrand. Wie niet wilde bekennen of pas na marteling, werd bij zijn of haar volle bewustzijn in brand gestoken. Dood door ophanging was niet genoeg. Om het

↓ Vijf naakte van kerk en maatschappij verwijderde heksen bereiden hun feestmaal. De vliegende vrouw, de schedels en de kat benadrukken het heidense karakter van deze heksenbijeenkomst.

werk van de duivel echt uit te roeien was de vuurdood nodig. Bij ophanging bestond het gevaar dat de door de duivel verleende gaven overgingen op de kinderen die de toverij konden voortzetten. Om overal zeker van te zijn werden soms ook de kinderen van de toveres meegenomen de brandstapel op.

Om tijdrovende processen te vermijden werd gebruikgemaakt van de waterproef. Verdachte vrouwen werden als een pakketje te water gelaten, met hun handen en voeten kruiselings aan elkaar gebonden. Zonken ze naar de bodem, dan waren ze geen heksen, maar als het 'reine' water hen omhoogstuwde en hen als 'onreine' personen afwees, stond vast dat ze toveressen waren. In dat geval werd de vrouw aan land getrokken, gelyncht en verbrand door het gepeupel. De rechter hoefde niet te wachten tot de verdachte bekende, de waterproef leverde het onomstotelijk bewijs van toverij: drijven is duivelswerk. Dezelfde dag kon het vonnis worden voltrokken en werd de duivel de kans ontnomen zijn werk verder te verspreiden.

De kerk zag zulke vrouwen als martelaressen van volkse moordlust. Het Hof van Holland had hoogleraren in de medicijnen en de filosofie verbonden aan de Universiteit van Leiden om advies gevraagd of de waterproef als bewijsmiddel kon dienen. Hun rapport was duidelijk: de waterproef had geen bewijskracht. Voor hen stond vast dat vrouwen vaak bleven drijven, vooral als ze grote longen en wijde darmen hadden. Wierp je melancholieke vrouwen in het water dan zou het vet en de lucht die zij in hun lichaam vasthielden, ervoor zorgen dat ze bleven drijven. Vooral de longen werkten als een drijfkussen, aldus de geleerden.³

Roomse praktijken

Mede als gevolg van dit advies waren er vanaf 1594 in Holland geen processen meer tegen toveressen, maar in de provincie Utrecht ging men ermee door. Vrouwen werden veroordeeld tot de dood. In Rhenen werd Marijken Gijsbertdr op 12 september 1597 onderworpen aan de waterproef. 'Ze is in het water geworpen om de waarheid er uit te krijgen en bleef drijven, waardoor zij schuldig was en krijgt de doodstraf.

De Gereformeerde Kerk in de op de Spanjaarden bevrijde Nederlanden bemoeide zich in het laatste kwart van de zestiende eeuw actief met toverij en waarzeggerij. Men wilde de kerk zuiveren van toverij, maar ook van 'Roomse superstitiën'. Dat was voor de calvinisten één pot nat. Men dacht dan aan dranken en poeders die men moest innemen onder het uitspreken van vrome teksten, de zondagsmis als verzekering tegen allerlei onheil, het maken van een kruisteken op het voorhoofd ter genezing. Door al die dingen werd het rijk van de duivel en van de Roomse antichrist bevorderd.

In het klassieke Avondmaalsformulier van 1566 werden allen uitgesloten 'die vee of mensen, mitsgaders andere dingen zegenen en die aan zulke zegening geloof hechten'. Het nieuwe geloof veroordeelde de boer die in 1592 met zijn zieke paard om de Cunerakerk liep en ondertussen de heili-

ge aanriep.⁴ Tegen dit volksgeloof waarschuwde de kerk net als tegen de paapse mis, een ‘vervloekte afgoderij’ vanwege de transsubstantiatie van brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus. De predikanten moesten het volk waarschuwen tegen toverij en in het verlengde dus ook tegen roomse praktijken. Het lag voor de protestanten in die dagen vlak bij elkaar.

Maar bij dit alles eiste de kerk van de Reformatie niet de doodstraf. De vervolging van verdachten liet men over aan de wereldlijke overheid. Toverij was een misdrijf, daarvan was men overtuigd. Maar men wilde niet verder gaan dan de kerkelijke tucht, de kerkelijke ban of excommunicatie, waardoor de schuldige van het avondmaal werd uitgesloten en daarmee van het eeuwig heil.⁵

Opgepakt en terechtgesteld

Het gerechtelijk archief van Rhenen bevat vele inventarisnummers die betrekking hebben op de rechtspraak uit deze periode. In een van deze registers vinden we de regesten van een aantal vonnissen uitgesproken over vijf vrouwen die zich tot ‘de vijand van de hel’ hadden bekeerd. In Rhenen waren er in de periode 1592-1597 meerdere heksenprocessen waarbij de doodstraf werd geëist.⁶ De eerste die op 19 juli 1592 terechtstond was Cornelia Huijbertsz, huisvrouw van Herman Philipsz. ‘De gevangene, heeft beleden dat zij kan toveren en dit geleerd heeft van een boze geest genaamd Barrabast die bij haar kwam in de gestalte van

↑ Ook Jacob Cornelisz van Oostzanen verwees in zijn schilderij uit 1526 naar de gevaren van hekserij. Door toedoen van de duivel konden toveressen vliegen en dieren betoveren.

een manspersoon zonder baard en haar voorspelde dat zij zeer rijk zou worden. Eerst heeft zij een koe van Jacob Arisz den Rijcken betoverd. Daarna Stijn Jan Hendricksz. En Stijn Jan Berntsz, en de beesten van Lens Thonisz en de koeien van Dirck Vonck op de Middelweerd, en het kind van Jan Jansz Leijendecker, en Dirck Goertsz, won. (woonachtig te) Achterberg, en Reijer Cornelisz Zelden, en een dochtertje van Wouter Lijman onder de berg, en de huisvrouw van Hendrick de Veer, sloopstimmerman, won. Utrecht, en de huisvrouw van Jan Roelen, schipper.’ Het vonnis dat door substituut-schout Gerrit Knijff en schout Gijsbert van Berck over haar werd uitgesproken was gruwelijk. Cornelia werd gewurgd en verbrand.

De tweede toveres stond terecht op 16 maart 1596 en heette Alertgen Borren (ook wel Alertgen Hendricksdr), de weduwe van Goesen Claesz van de Beek. ‘Zij heeft beleden dat zij van God Almachtig afgegaan is en de boze vijand van de hel aangehangen en gediend heeft, die genaamd is Lucifer. Zij heeft met hem een verbond gemaakt in het veld tussen de Marsch en Lienden. Zij kan toveren. Cornelis Adriaensz, gewezen waard in St. Anthonis is hieraan gestorven, en Jan Adriaensz voerman, erfgenaam van Cornelis Adriaensz, die kwam om boedelscheiding te houden met

↑ Claes Jacobsz van der Heck laat op zijn schilderij uit 1636 de duivelse en zondige taferelen zien die plaatsvinden tijdens een heksensabbat. Te midden van allerlei monsters en gedrochten aanbidden de tovenaars het werk van de duivel.

Marrigje Michielsdr, wed. Cornelis Adriaenz. En Emmeke Gerrit van Campens huisvrouw. Anthonis Cornelisz Budding, gewezen waard in St. Anthonis. Anna van Gelder, en het kind van Margriet Cornelissen, huisvrouw van Aert Aertsz, schipper, en een kalf van Jan Gerritsz Quint. Alertgen heeft ook verscheide reizen metten bosen vijant vleyselicker wijze geconverseert en gedanst.' Ook Alertgen werd gewurgd.⁶

Op dezelfde dag, 16 maart 1596, werd ook als derde vrouw Cornelia Aelbertsdr, de weduwe van Willem Loeffs, veroordeeld. Ook zij werd gewurgd. De beschuldiging luidde: 'hangt de boze vijand aan, genaamd Bonefas. Zij heeft haar toverij verricht aan Aert Jorisz, won. Achterberg, Thonis Willemsz Moll, Sander Jansz, brouwer, de zoon van Arien Jeriphaesz, Peter Ewit aan de Kruisstraat, een kind van Huijbert Gijsbertsz Cuijper, een kind van Jan Aertsz, wever, een zoon van Arien Jeriphaesz, een kind van Michiel de Vlasman, Neeltgen Arien Thonisz huisvrouw. Ook deze duivel heeft met haar vleselijk geconverseerd en gedanst.'⁶ Van Cornelia is bekend dat zij al in 1572 weduwe was en een stuk grond bezat genaamd De Koerhovel.⁷

De vierde vrouw, Henrinxken Henricx[dochter], werd veroordeeld op 30 september 1596. 'tegenwoirdige gevangene alhier [buiten] pijn van banden ende van ijseren, geconfesseert, beleden ende beken[t] heeft, als dat zij Godt Almachtich affgegaen ende den boij[zen] vijant van der helle aen gehangen met ten zelve omgegaen ende die quade konste van toveren gehanteert heeft.' Zij heeft dus bekend, zonder op de pijnbank gelegd te zijn. Hendrinxken werd beschuldigd van een scala aan misdrijven. In het bewaard gebleven archiefstuk lezen we: 'Dwelcke boijsen vijant genaempt Henricus ofte Henrick omtrent X jaren geleden bij haer eerst gecomen ende verschenen is op een avont bij Sinte Cunerenput in een gestaltenisse van een gedaecht man hebbende zwarte clederen aen, aen haer versoickende dat zij Godt Almachtich affgaen ende hem

← Bij de waterproef werden de handen en voeten van de toveres vastgebonden. Blijf zij drijven was zij een heks en werd zij daarna terechtgesteld.

aenhangen soude 't welck zij den boijsen vijant belooft ende gedaen heeft. Ende dat den boijsen vijant daer nae dickwils op verscheijden plaetsen wederom bij haer gecomen ende verschenen is ende met haer vleijsselicker wijse geconverseert ende geboeleert heeft.'

“Welke achtergronden en redenen er waren voor grootschalige heksenvervolgingen blijft onduidelijk. Wat vaststaat is dat vijf stadsgenoten van toverij werden beschuldigd en dit met de dood moesten bekopen”

Verder bekende zij dat zij de zoon van Joseph Adriaen Dirxsz betoverd had door hem op de schouder te slaan. Ook had ze twee koeien van Arien Jeriphaesz uit Achterberg, die vanwege de oorlogsdreiging zijn vee had ondergebracht in het Klooster, dood getoverd. Daarnaast had ze de kinderen betoverd van Jan Petersz den Ouden, van mr. Berrus, chirurgijn, van Jan Rijcksz, wonende tot Huesden en van Leentgen Henricxsdr. De vrouw van Peter Vastrick had ze, kloppend op haar schouder, betoverd door te zeggen dat het haar in duivels naam slecht zal vergaan. Bovendien waren door haar toverij de schuren van Henrick van Rhijn en Dirck Melisz verbrand. Zelfs uit de stad Utrecht kwam een beschuldiging nadat zij bij Peter Trompete kaas had gekocht. Zij zou zijn vrouw hebben betoverd. Zij moest gestraft worden omdat de overheid zulke verschrikkelijke zaken niet kon tolereren. Als waarschuwing voor anderen werd zij gewurgd en tot as verbrand.⁶

De vijfde en laatste vrouw die veroordeeld werd, was Marijken Gijsbersdr, de huisvrouw van Dirck Fransz, samoreusschipper. Zij had een tijdlang gevangenen gezeten voordat zij op 12 september 1597 de doodstraf kreeg opgelegd. 'Zij heeft beleeden dat de boze vijand bij haar is geko-

men.' Marijken was de enige die de waterproef onderging. Omdat zij bleef drijven werd zij schuldig bevonden waarna ze werd terechtgesteld.⁶

Op zoek naar een verklaring

Wat kan de verklaring zijn van deze reeks processen in Rhenen in het laatste decennium van de zestiende eeuw waarbij vijf vrouwen wegens toverij ter dood werden veroordeeld? Heeft het te maken met de beëindiging van de Cunerabedevaart rond 1578? Hierdoor zullen winkeliers en herbergiers hun omzet dramatisch hebben zien dalen met alle spanningen die hieruit voortkwamen. Het karakter van Rhenen als drukke bedevaartplaats veranderde drastisch.⁸ Maar tussen 1578 en 1592 zaten veertien jaar. Rhenen zal toch wel gewend zijn geraakt aan de nieuwe situatie waarbij bedevaartgangers niet langer geld in het laatje brachten.

Speelde de komst van het nieuwe geloof misschien op een andere manier een belangrijke rol? Wilde de predikant voor eens en voor altijd afrekenen met allerlei roomse gebruiken die snel konden ontsporen tot toverij? Raakt het daarmee aan de lokale politiek? Met het aantreden van de eerste kerkenraad voelt de magistraat zich wellicht bedreigd en is erop uit de eigen positie in de stad te versterken. Door de processen tegen toveressen laat men zijn spierballen zien. Maar het kan ook omgekeerd zijn: wellicht grijpt de kerkenraad de gelegenheid aan om een verdachte aan te brengen bij het stadsbestuur ten einde vervolging af te dwingen. Temeer omdat er twee leden van de magistraat als ouderlingen zitting hebben in de kerkenraad, te weten burgemeester Rochus van Dulcken en substituut-schout Gerrit Knijff. Zijn de processen gevoerd dankzij de kerkenraad of ondanks de kerkenraad?⁹

Of waren er misschien andere spanningen in Rhenen die maakten dat er gezocht werd naar schuldigen die verantwoordelijk waren voor al deze narigheid? Zo kwam het oorlogsgeweld wel erg dichtbij in deze periode. Op Drie-

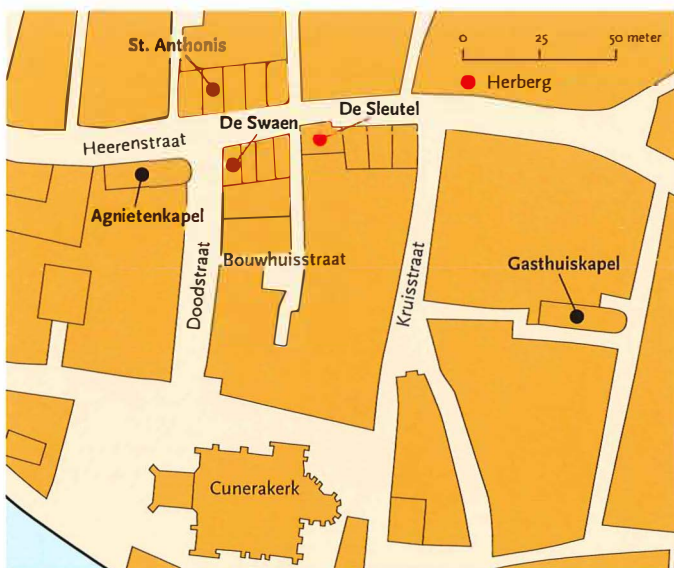
→ Drie veroordeelde heksen worden opgeslokt door het vuur van de brandstapel. Een van hen lijkt door toedoen van de duivel te ontkomen aan de vlammen.

↑ Ten westen van de stad Rhenen stond de galg. Voor heksen volstond dood door ophanging niet. Lijken van toveressen moesten verbrand worden om er zeker van te zijn dat de duivel vernietigd werd.

↓ Twee van de veroordeelde Rhenense vrouwen hadden nauwe banden met de herbergen middenin de stad. Hier zou iets kunnen zijn voorgevallen waardoor deze vrouwen in beeld kwamen als toveres.

koningen 1584 stonden Spaanse troepen voor de poorten van de stad. Tot een beleg kwam het niet maar de dreiging was er niet minder om.¹⁰ Ook de grote stadsbrand die Rhenen trof op 27 maart 1585 kan voor een negatief sentiment hebben gezorgd. Eenderde deel van de stad brandde af waarbij twaalf doden vielen te betreuren, aldus een verslag uit die tijd.¹¹ De bevolking als geheel zal veel schade hebben ondervonden. In deze sfeer is het niet onmogelijk dat men op zoek ging naar een zondebok, een kwetsbare figuur die men verantwoordelijk hield voor al dit onheil. In het verlengde hiervan kan men denken aan roddel in de buurt. In de kleine ruimte van de stad woonde men dicht op elkaar en viel men gemakkelijk uit de toon. In een poging hier de vinger achter te krijgen kan een netwerkonderzoek naar de positie van de vijf veroordeelde vrouwen binnen Rhenen wellicht antwoord geven op de vele mogelijke verklaringen hierboven geschetst.

Een netwerkonderzoek

Van de veroordeelde vrouwen is niet veel bekend. Alleen van Alertgen Borren en Hendricxken Hendricxdr zijn in de archieven aanvullende gegevens te vinden. Zo blijkt Hendricxken een nicht van Alertgen te zijn. Zij woonden allebei rond de huidige Frederik van de Paltshof, waar de herbergen De Swaen, De Sleutel en St. Anthonis lagen. Alertgen was getrouwd met Goesen Claesz van den Beek. Zij kochten in 1566 een pand naast herberg De Swaen.¹² Goesen Claesz van den Beek overleed in 1574. In 1592 was

Alertgen Borren al achttien jaar weduwe en op leeftijd. Vier jaar later, in maart 1596, werd Alertgen veroordeeld en terechtgesteld. In 1592 vermaakte zij aan haar nicht Hendricxken Hendricxdr – de dochter van haar broer – en aan Goesen Cornelisz en Cornelis Cornelisz – haar neven

– ieder 150 gulden. Hendricxken is de moeder van Goesen Cornelisz en Cornelis Cornelisz en werd in september 1596 gewurgd en daarna verbrand.¹³ Hendricxken was getrouwd met Cornelis Adriaensz, mogelijk familie van de waard van St. Anthonis met dezelfde naam. Deze waard – volgens het vonnis van Alertgen ooit door haar betoverd – was echter al in 1584 overleden.¹⁴

De burenen van Alertgen waren invloedrijk binnen Rhenen. Mr. Cornelis van Stoutenborch was raadslid in 1590 en 1591 en schepen in 1591 en 1592. Hij was getrouwd met Heilwich van Harn, de weduwe van mr. Wouter Suijmond die raadslid was geweest van 1576 tot 1579 en waard van De Sleutel. Cornelis Adriaensz, inmiddels weduwnaar van de terechtgestelde Hendricxken Hendricx, was sloopstimmerman en woonde in 1601 naast herberg De Sleutel.¹⁵

Rhenen was in die tijd een kleine gemeenschap. Iedereen kende elkaar. Het is moeilijk om gronden te vinden voor de beschuldigingen van toverij. Mogelijk lag het in de familief sfeer en was het roddel en achterklap, maar het kan ook te maken hebben met spanningen tussen elkaar beconcurrerende herbergiers. Veel van de mensen in het netwerk van Alertgen en Hendricxken hadden connecties met de plaatselijke herbergen. Hoewel het netwerkonderzoek onderlinge verbanden en familierelaties in beeld brengt, blijft onduidelijk waarom lokale bestuurders in korte tijd vijf toveressen vervolgd en veroordeelden. Wilden de machthebbers zich laten gelden in tijden van oorlog en onrust? Of reageerden zij simpelweg op burenruzies en beschuldigingen van stadsgenoten in een tijd dat het bestrijden van de duivel prioriteit kreeg? Welke achtergronden doorslaggevend waren blijft onduidelijk; wat vaststaat is dat vijf stadsgenoten in Rhenen slachtoffer werden van heksenvervolgingen zoals die hier en ook elders in de Nederlanden plaatsvonden.

Verantwoording

Met dank aan Ad de Jong en Herman Postema van het Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht voor hun hulp bij het netwerkonderzoek naar de vijf veroordeelde toveressen.

Noten

- 1 De Waardt (1991), 17
- 2 De Waardt (1991), 128-131, 195
- 3 Otten (2015), 298; De Waardt (1991), 123-126
- 4 Strous (2005), 53
- 5 Van Deursen (1991), 278-281
- 6 De vijf veroordelingen zijn alle terug te vinden in: Regionaal Historisch Centrum Zuid Oost Utrecht (RH CZOU), Wijk bij Duurstede, archiefnr. 66: Archief van het Stadsrecht Rhenen, 1461-1812, inventarisnr. 160; zie ook: Van Manen (2001), 89-93
- 7 RH CZOU, archiefnr. 66, inventarisnr. 391
- 8 Strous (2008)
- 9 Strous (2008), 188
- 10 Strous (2014)

- 11 Van Manen (2001), 73
- 12 RH CZOU, archiefnr. 66, inventarisnr. 463
- 13 RH CZOU, archiefnr. 66, inventarisnr. 397
- 14 RH CZOU, archiefnr. 66, inventarisnr. 394
- 15 RH CZOU, archiefnr. 66, inventarisnr. 399

Literatuur

- Deursen, A.Th. van (1991), *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden Eeuw*, Amsterdam
- Gijswijt-Hofstra, M. en W. Frijhoff (red.) (1987), *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw*, Amsterdam
- Otten, J. (2015), *Duivelskwartier. 1595: heksen, heren en de dood in het vuur*, Nijmegen
- Strous, W.H. (2005), 'Gebouwd op geloof. Iets over de geschiedenis van de (Cunera) kerk(en) van Rhenen', in: *Oud Rhenen* 24, nr 3, 49-54
- Strous, W.H. (2008), 'Rhenen omarmt de Reformatie. De bevolking gaat over naar het nieuwe

geloof', in L. Bultje-van Dillen e.a. (red.), *Geschiedenis van Rhenen*, Utrecht, 182-191, 558-559

- Strous, W.H. (2014), 'Rhenen in benarde tijden, 1584-1585. Schout Laurens van Nijhoff gedwongen tot aftreden', in: T. Maas en J. Vredenberg (red.), *Beschermd door steen. De stadsmuren van Rhenen*, Utrecht, 40-49
- Manen, D. van (2001), *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse. Kroniek van de Veenendaalse samenleving tot 1840*, Veenendaal
- Waardt, H. de (1991), *Toverij en samenleving. Holland 1500-1800*, Den Haag

Over de auteurs

Ben van Laar is oud-bestuurslid van de HVOR en oud-redacteur van *Oud Rhenen*.
Roel van Laar studeerde theologie aan de Universiteit van Utrecht en is emeritus predikant bij de PKN.

WILLEM H. STROUS

De aanleg van verdedigingswerken rond Den Helder in 1811

Rhenense mannen tewerkgesteld in opdracht van keizer Napoleon

Binnen twee jaar na de Engelse inval in Zeeland had Napoleon in 1811 zijn plannen klaar om van een paar onaanzienlijke dorpjes in de kop van Noord-Holland – Huisduinen en Den Helder – een belangrijke vlootbasis te maken. Natuurlijk moest ook Rhenen een aandeel leveren in de werkzaamheden die de keizer door zijn onderdanen liet uitvoeren. Eerst met vier man, later met dertien man, reisden de Rhenense mannen, gewapend met schop en spade, in ploegen naar het hoge noorden om daar telkens veertien dagen lang te ploeteren in duin en moeras.

Nieuwe verdedigingswerken rond Den Helder

Het begon allemaal in 1799. Napoleon had nog niet die macht over Nederland die hij later had toen hij van het Koninkrijk Holland een provincie van Frankrijk had gemaakt. Hij was al wel in oorlog met Engeland en Rusland die de Fransen zagen als 'koningsmoordenaars' na de terechtstelling, onder de guillotine, van koning Lodewijk xvi en koningin Marie Antoinette. In 1799 landden Engelse en Russische troepen op de Noord-Hollandse kust en wisten razendsnel, via een smalle strook strand, Den Helder in te

↑ Keizer Napoleon te paard omstreeks 1810. Nadat hij van Nederland een Franse provincie had gemaakt zette hij vaart achter zijn plannen de kustverdediging te versterken. Voor de aanleg van verdedigingswerken rond Den Helder moest elke gemeente werklieden leveren.

nemen waar de Bataafse vloot voor het grijpen lag.¹ Na een veldslag bij Castricum die door Bataafse en Franse troepen werd gewonnen, dropen de Engelsen en Russen via Den Helder af. Vanaf toen werden er plannen gemaakt om Den Helder te versterken met forten en kustbatterijen. Het idee dat Den Helder vanuit het zuiden niet kon worden aangevallen, was een verkeerde aanname gebleken.

Het verdedigingsplan voor Den Helder moest worden herzien. Het verlies van de Bataafse vloot was een gevoelige klap geweest. Het leidde ertoe dat in 1803 onderzoek werd gedaan naar de waterdiepten voor Den Helder.² In 1804 werd een aantal gronden onteigend die nodig waren voor de aanleg van verdedigingswerken. Lodewijk Napoleon, die de hete adem van zijn grote broer – ‘doe iets aan de verdediging van je koninkrijk!’ – in zijn nek voelde, bracht in 1807 een bezoek aan Den Helder en omgeving en inspecteerde de voortgang van de bouw van forten en haven. Een versnelling

← Engelse en Russische troepen waren in 1799 op de Noord-Hollandse kust geland. Met veel moeite wisten Bataafse en Franse troepen hen uiteindelijk te verslaan, waarna ze ontkwamen via Den Helder. Hier gaan de vluchtende Engelsen en Russen weer aan boord van hun schepen. Duidelijk werd dat de kustverdediging versterkt moest worden.

van de werkzaamheden volgde op de inval op Walcheren door de Engelsen in de zomer van 1809. Maar het ging Napoleon niet snel genoeg. Zijn broer zat hem in de weg. Nadat de Engelsen Zeeland hadden verlaten annexeerde hij het zuidelijke deel van het Koninkrijk Holland, waarna Lodewijk Napoleon het einde van zijn koningschap voelde aankomen en de eer aan zichzelf hield en terugtrad.

Keizer Napoleon lijfde de Nederlanden boven de rivieren op 7 juli 1810 in bij zijn Franse rijk. Heel Nederland was daarmee een provincie van Frankrijk geworden. Overal, ook in Rhenen, golden vanaf deze datum de Franse wetten en regels, waaronder de verplichting om alle correspondentie in het Frans te voeren. Rhenen deed nog een halfslachtige poging om hier onderuit te komen door te stellen dat niemand van de municipaliteit (gemeentebestuur) het Frans machtig was, maar dat had geen succes.³ Bovendien was het niet waar want toen bekend werd dat Napoleon een rondreis door Nederland plande, werd raadslid Sevenhuisen verzocht een toespraak voor te bereiden ingeval de keizer ook Rhenen zou bezoeken, omdat hij het meest ervaren was in de Franse taal.⁴

Napoleon zette vaart achter zijn plannen om van Den Helder een belangrijke oorlogshaven te maken. Voor het werk aan de haven en de te bouwen forten liet hij krijgsgevangenen overkomen uit Spanje, waar hij vanaf 1808 oorlog voerde tegen Engeland en waarvoor ook Nederlandse regimenten waren ingezet. Maar het ging hem wederom niet snel genoeg; al in 1811 had hij plannen om Rusland binnen te vallen en hij wenste niet door Engeland in de rug aangevallen te worden zoals in 1799 en 1809.

Ook Rhenen moest arbeiders leveren

Op maandag 1 juli 1811 besprak de municipaliteit van Rhenen, door maire (burgemeester) Van Holst voor de gebruikelijke tweewekelijkse vergadering bijeengeroepen, een brief van de 14^e juni 1811 van Snouckaert, onder-prefect van het arrondissement Amersfoort.⁵ Deze laatste was door zijn meerdere, de prefect van het departement, geïnformeerd dat Zijne Keizerlijke en Koninklijke Majesteit bevolen had werklieden te werven om de vestingwerken aan Den Helder te helpen voltooien. Het gemeentebestuur werd gelast de grootst mogelijke publiciteit te geven aan de zeer voordelige arbeidsvoorwaarden in de verwachting dat dan velen zich zouden aanmelden. Het moment dat zij in Den Helder zouden aankomen zou de aannemer hen onmiddellijk aan het werk zetten waarmee zij 35 tot 40 stuivers per dag konden verdienen. Bovendien stond er dagelijks een rantsoen jenever klaar en maatregelen werden genomen voor onderdak en kost tegen de gewone prijzen in Den Helder. De maatregelen voor de huisvesting bleken al snel een wassen neus.

Snouckaert drong er in zijn brief meerdere malen bij Van Holst op aan alles in het werk te stellen om de Rhenenaren aan te moedigen zich te melden voor de werken bij Den Helder. Maar het gemeentebestuur liep niet over van medewerking. De brief van de 14^e juni was op 19 juni 1811 zonder commentaar op de gebruikelijke wijze aangeplakt bij het raadhuis. Een maand later bleek dat bijna niemand in het arrondissement Amersfoort zich als 'walgraver' had gemeld. Ook in Rhenen was er geen belangstelling, 'ondanks de schoone uitgelofde daghuuren'. Lukte het niet op basis van vrijwilligheid werd besloten dat het arrondissement Amersfoort 80 werklieden moest leveren, verdeeld over de gemeenten naar rato van hun inwonertal. Rhenen werd aangeslagen voor vier man, vrijwilligers dan wel arbeiders per loting aan te wijzen, geschikt voor het soort werk. Het was duidelijk dat deze niet anders dan boerenknechts konden zijn, in ieder geval mannen die fysiek werk aankonden. Het gemeentebestuur besloot toch nog om eerst vrijwilligers uit te nodigen aan de oproep gevolg te geven. De onder-prefect gaf Rhenen hiervoor 24 uur de tijd.

De volgende dag was het duidelijk dat het gemeentebestuur tot loting moest overgaan; er waren slechts een paar vrijwilligers te vinden. Of zoals het bericht van de 18^e juli aan de onder-prefect luidde: 'alle handen zijn nodig voor de teelt van de tabak en het maaien van het koren en het hooi', zodat er de 17^e geloot werd. De onder-prefect werd vriendelijk verzocht de traagheid van de uitvoering niet te veroordelen 'vermits ons niets aangenamer is dan gegeven orders met de meeste hoogachting op te volgen'. Of dit als hoffelijkheid of ironie moet worden opgevat is aan de onder-prefect hoe hij dit wil lezen.

Op 17 juli 1811 werd in de 'Stad Rhenen en de Jurisdictie' (de Greb, Achterberg, Elst en Remmerden) een groot aantal mannen opgeroepen. Zij moesten om 5 uur in de namiddag naar het stadhuis komen, waar een loting zou plaatsvinden om als arbeider gedurende 14 dagen te werk te worden ge-

↑ Albert Carel baron Snouckaert van Schauburg was onder-prefect van het arrondissement Amersfoort. Hij sommeerde in 1811 het gemeentebestuur van Rhenen ervoor te zorgen dat er steeds vier en later dertien werklieden beschikbaar waren om mee te helpen aan de aanleg van de verdedigingswerken in Den Helder.

steld aan 's lands werken aan Den Helder of Texel.⁶ Hoe de selectiecriteria luiden wordt niet vermeld. De mannen in de stad werden opgeroepen door deurwaarder Van Kooten, de mannen in de jurisdictie werden opgeroepen door bode G. de Vrind.

Er meldden zich circa 32 mannen uit de stad en circa 58 mannen uit de jurisdictie (er zitten een aantal doorhalingen in de lijsten maar het is niet duidelijk wanneer of waarom die doorhalingen zijn gedaan) die met naam en toenaam vermeld staan. Er waren er elf, ook met naam en toenaam vermeld in de lijsten, die verstek lieten gaan. Maar ze ontkwamen niet aan de loting; er werd op die zaterdag de 17^e juli gewoon voor hen geloot. Tegen de tijd dat zij aan de beurt zouden zijn om te gaan en zich ook wilden onttrekken aan de tewerkstelling zou de gendarmerie ze wel brengen, was het dreigement. Toen ze aan de beurt waren zijn ze uiteindelijk wel gegaan of ze stuurden een remplaçant.

Op de lotingslijst van getrokken nummers stonden 74 namen met hun lotnummers. Van alle mannen werd vermeld van wie ze een zoon waren of bij wie ze als knecht in dienst waren, en hun signalement waaronder hun lengte, leeftijd en geboorteplaats. Het valt op hoevelen aangaven

→ Alle mannen uit de stad en het buitengebied van Rhenen werden opgeroepen op 17 juli 1811 te verschijnen op het hier afgebeelde stadhuis. Bij loting werd vastgesteld in welke volgorde elke twee weken een Rhenense delegatie naar Den Helder werd gestuurd.

niet te kunnen schrijven. En er waren er 27 die een remplaçant stuurden die meestal van buiten de gemeente kwam. De leeftijden liepen uiteen van 18 tot 60 jaar, deze 60-jarige was Teunis van Dijk uit Achterberg die zijn zoon Dirk verving die knecht was bij Hannes Hootsen. Sommigen hoefden niet naar Den Helder omdat ze waren ingeloot voor militaire dienst, en één omdat hij metselaar van beroep was en vaklui waren vrijgesteld.

Van de vier Rhenense mannen die op weg gingen naar Den Helder werden de namen en andere gegevens helaas nergens vermeld. Aan de kapitein-ingenieur Walther in Den Helder werd geschreven dat de gemeente graag ontvangstbewijzen kreeg toegestuurd van deze vier Rhenenaren om die door te kunnen sturen aan de onder-prefect. Mochten er lieden zijn die spijt kregen en er vandoor gingen, dan moest de maire onmiddellijk op de hoogte gesteld worden zodat hij deze onwilligen, eventueel onder geleide van de gendarmerie, kon terugsturen. De arbeiders konden slechts terugkeren als ze een verlofpas konden tonen, getekend door een van de officieren van de genie.

Geen vier maar dertien arbeiders

Op 14 augustus 1811 stuurde de onder-prefect een nieuwe order aan de gemeente. De Intendant van Binnenlandse Zaken was van oordeel dat het werk aan Den Helder be-

↓ Er meldten zich 32 mannen uit de stad en 58 mannen die in het buitengebied rondom Rhenen woonden. Onder-prefect Snouckaert hield contact met het Rhenense gemeentebestuur om zich ervan te verzekeren dat er voldoende mannen naar Den Helder werden gestuurd.

← Net als de rest van de Stelling Den Helder werd ook Fort Lasalle gebouwd door boeren, ambachtslieden en Spaanse krijgsgevangenen. Het was een enorme opgave al deze werkers een onderkomen te bezorgen.

spoedig moest worden waarbij bepaald werd dat het contingent arbeiders vanuit Rhenen op dertien man werd gesteld, dus negen meer dan er nu al aan het werk waren. Uit de archiefstukken blijkt dat de eerste vier man die naar Den Helder gingen daar bleven, terwijl in de volgende maanden er steeds per veertien dagen, negen man naar de kop van Noord-Holland afreisden. Deze negen mannen zouden iedere veertien dagen worden afgelost door anderen. Te beginnen met 16 augustus werden dan de mannen, volgens de nummers op de lijst, om de veertien dagen opgeroepen om steeds op een zaterdag te negen uur te verschijnen op het stadhuis in Rhenen om hun reisorders te ontvangen. Ze vertrokken de daarop volgende maandag naar Den Helder. Helaas is nergens een vermelding te vinden hoe de mannen reisden. Te voet, per trekschuit, of met de boot vanaf Harderwijk? Ook bleek dat kapitein-ingenieur Walther in gebreke bleef om de reçu's op te sturen waardoor de maire inhoudelijk onaangename brieven kreeg van de onder-prefect omdat deze dacht dat Rhenen zich niet aan de opdracht hield.

De burgemeester had inmiddels signalen opgevangen dat er arbeiders waren die moeite hadden met de reiskosten. Hij stelde de raad voor alle huisgezinnen in de gemeente hieraan te laten meebetalen, aan de hand van een lijst die hij al had opgesteld. De maire had nogal ruim gerekend, bleek in februari 1812, want er lag in de gemeentekas een bedrag van 123-16-08 guldens die meer waren ontvangen dan uitgegeven. De verzamelde gelden konden prima besteed worden ter compensatie van de door de raad Willem Budding betaalde verblijfkosten van doortrekkende troepen in oktober en november 1811.

De eerste negen Rhenenaren vertrokken op 19 augustus, gevolgd door de affossingen op 2, 16, 30 september en 14 oktober 1811. Dan houden de lijsten op, evenals de correspondentie met de onder-prefect en de kapitein-ingenieur Walther. Waren ze niet meer nodig omdat het grondwerk klaar was? Of speelden er andere zaken?

Huisvesting in Den Helder en Huisduinen

Het is niet bekend wanneer de Spaanse krijgsgevangenen in Den Helder arriveerden, wel dat ze op 1 juni 1811 in de kerk van Huisduinen werden ondergebracht. Deze werd echter pas eind augustus 1811 door een vijftal timmerbazen, onder wie twee kerkmeesters, voor hun onderdak gereed gemaakt. Ook de kerk van Den Helder werd op 1 september geconfisqueerd ten behoeve van de Spanjaarden. De schade door sloop van preekstoel en banken bedroeg f 900-00-00.⁷ Overigens werd er goed betaald voor het gebruik van de twee gebouwen, onder andere gebaseerd op collecten en zitplaatsenhuur. Op 6 april 1814 werden de kerken op last van de vice-admiraal Verhuell teruggegeven aan de gemeenten. De Spanjaarden waren inmiddels naar huis.

“Keizer Napoleon had bevolen werklieden te werven om de vestingwerken bij Den Helder te helpen voltooien. Toen het gemeentebestuur van Rhenen niet genoeg vrijwilligers vond, vertrok elke veertien dagen een nieuwe groep mannen naar Den Helder om daar tewerkgesteld te worden”

Waar en hoe de arbeiders, onder wie de Rhenenaren, werden gehuisvest is niet bekend, maar het zal niet fraai zijn geweest. Naast de 2.700 Spaanse krijgsgevangenen die onder andere in de twee kerkgebouwen waren ondergebracht, waren er ook nog zo'n 1.300 andere werklui uit dorpen en steden elders uit Nederland. De bevolking van Den Helder en Huisduinen telde zelf zo'n 2.200 zielen waardoor het totaal op 6.200 personen kwam. Als dan ook nog de vloot voor de wal lag, kwamen er nog eens ruim 6.000 zeelui bij.

Met de weinig beschikbare woonruimten – volgens Bakker puilden de logies- en kosthuizen uit van de arbeiders en grondwerkers – was het geen wonder dat er problemen ont-

→ Van de mannen die op 17 juli 1811 hadden moeten loten, stuurden 27 een remplaçant die meestal van buiten de gemeente kwam. Elke veertien dagen vertrok een nieuwe groep werklieden, misschien wel via de Rijnpoort zoals hier in 1813 getekend.

stonden met de gezondheid en de hygiëne.⁸ Maarten Noot van de Helderse Historische Vereniging schreef dat er in 1812 zelfs sprake was van een kamp van Hollandse en Franse militairen bij de begraafplaats waar zij doodkisten opgroeven om er hutten van te maken. De omstandigheden zullen voor de arbeiders niet veel beter zijn geweest.⁹ Volgens Schendelaar werden de arbeiders gehuisvest in afgedankte schepen en in hutten en keten.¹⁰ Wat zullen de Rhenense mannen blij zijn geweest als hun toer van veertien dagen er weer op zat. Zou de groep die op 14 oktober naar Den Helder was afgereisd, net als de Spanjaarden, luidkeels en van harte 'Vive l'Empereur' hebben geroepen toen Napoleon op 16 oktober 1811 hun graaf- en spitwerk kwam inspecteren?¹¹

Het thuisfront leeft mee

Niet alle mannen en jongens die op 17 juli 1811 hadden moeten loten, waren in staat mee te doen aan het graaf- en spitwerk bij Den Helder. Een van degenen die niet was komen opdagen op de 17^e juli was Roelof van der Klift, oud 49 jaar en wonende te Elst. Hij kon bij zijn oproep op 26 september een briefje laten zien van A. van Spanje en J. Guernger, chirurgijn te Amerongen, voormalig aide chirurgijn major bij het 126^e regiment infanterie. Van der Klift leed al tien jaar aan aamborstigheid met verouderde hoest, en was bovendien veertien dagen daarvoor van een wagen gevallen en had daar een zware kneuzing met een pijnlijke zwelling aan het linkerbeen aan overgehouden. Een en ander maakte hem ongeschikt voor werk aan de stelling Den Helder.

Er waren nog anderen die afgekeurd werden, in totaal vijf. Allen konden een briefje laten zien van G.E. van der Zandt, de stadsdokter van Rhenen. Gijsbert Langelaar uit hoofde van lichaamsgebreken, Johannes Cornelisse uit al-

gehele ongesteldheid, Herbert Wijnen door een liesbreuk, Peter van Kooten door een gezwel in de lenden, en Jurrien van Mourik door een breuk.

Op 1 juni 1812 besluit de maire, na overleg met de municipaliteit, om alle inwoners van de gemeente te laten meebetalen aan de kosten voor de werklieden die dienst hebben moeten doen bij Den Helder.¹² Maar voor welke kosten dat is geweest wordt niet vermeld. Er is een lange lijst met namen met daarachter bedragen van f 00-05-00, f 00-10-00 of f 00-15-00 voor de 'gewone' mensen, en f 1-00-00 voor inwoners als Juffr^{WEN} Menso, Dirk Sandbrink, ds. Taay, Willem Budding en andere notabelen. De acht bladzijden met namen en bedragen van de inwoners van de jurisdictie tonen een totaal van f 138-00-00, van de stad is het totaalbedrag niet opgeteld.

De tewerkstelling aan de 'Werken aan Den Helder' kent wat het Rhenens aandeel betreft geen duidelijk einde. De laatste groep van negen man vertrok op 14 oktober 1811 en daarmee houden de vermeldingen in het stadsarchief op. De mannen zullen rijk aan ervaringen teruggekomen zijn, evenals de vier man die al eerder waren vertrokken.

Verantwoording

Noten

- 1 Bakker (1993), 51
- 2 Nationaal Archief Den Haag, T 2.21.102, Collectie 016 Krayenhoff, inv.nr. 21
- 3 Regionaal Historisch Centrum Zuid Oost Utrecht (RHCZOU), Wijk bij Duurstede, archiefnr. 152: Stadsbestuur Rhenen, 1337-1851, inv.nr. 451, nr. 74
- 4 Strous (2011), 215-216
- 5 RHCZOU, archiefnr. 152, inv.nr. 444A
- 6 RHCZOU, archiefnr. 152, inv.nr. 498
- 7 Regionaal Archief Alkmaar, T 0675, inv.nr. 161
- 8 Bakker (1993), 71-72

- 9 Maarten Noot, Helderse Historische Vereniging, email van 11 februari 2018
- 10 Schendelaar (2012), 15
- 11 Joor (2000), 436-437
- 12 RHCZOU, archiefnr. 152, inv.nr. 498

Literatuur

- Bakker, M. (1993), *Herstelplaats voor 's Lands vloot. Van het Nieuwe Werk naar Rijkswerf Willemsoord*, Amsterdam
- Joor, J. (2000), *De adelaar en het lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de inlijving bij*

het Franse keizerrijk (1806-1813), Amsterdam

Schendelaar, R. (2012), *Van Willemsoord tot Marinebedrijf, 1812-2012*, Den Helder

Strous, W.H. (2011), 'Rhenense bestuurders tussen 1803-1815 aan het pluche geplakt', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 209-222

Over de auteur

Willem H. (Pim) Strous is erelid van de HVOR en publiceert sinds 1991 over de geschiedenis van Rhenen.

NEES VAN DEN OOSTERKAMP

De bouw van een tabaksplanterskerk in Elst

200 jaar hervormde kerk aan de Rijksstraatweg

In november 2019 was het 200 jaar geleden dat de hervormde kerk aan de Rijksstraatweg in Elst in gebruik werd genomen. De totstandkoming van een kerkelijke gemeente en de bouw van een eigen kerk in de buurtschap Elst kan niet los gezien worden van de groei die Elst sinds het einde van de achttiende eeuw doormaakte. De tabaksteelt als voornaamste bron van inkomsten speelde een belangrijke rol in de toename van het aantal inwoners en de financiering van de kerkbouw. In deze bijdrage staan we stil bij de totstandkoming van de kerkelijke gemeente en de bouw van kerk en pastorie in Elst, nu twee eeuwen geleden.

Tabak zorgde voor groei

Vanaf het midden van de zeventiende eeuw tot de eerste helft van de twintigste eeuw was de tabaksteelt in de zuidoosthoek van de provincie Utrecht een belangrijke bron van inkomsten. Vooral bij Amerongen, Elst en Rhenen werd op de relatief warme zuidhelling van de Utrechtse Heuvelrug veel tabak verbouwd. In Elst woonden omstreeks 1650

↓ Op de relatief warme zuidhelling van de Utrechtse Heuvelrug werd veel tabak verbouwd. Het inwonertal van Elst groeide rond 1800 snel waardoor de behoefte ontstond aan een eigen kerk.

→ Na een lange aanloopperiode kwam toestemming om in Elst een eigen kerkelijke gemeente te mogen stichten. In november 1819 werd aan de Rijksstraatweg een eigen kerkgebouw in gebruik genomen.

slechts enkele gezinnen in een paar boerenhofsteden. Deze boerderijen stonden vrijwel allemaal onderaan de overgang van de Heuvelrug naar de uiterwaarden van de Rijn met de voorzijde gericht naar de toenmalige Benedenweg, in Elst beter bekend als de Onderweg. Vanwege steeds hogere waterstanden in de Rijn, waardoor de laaggelegen Benedenweg regelmatig onbegaanbaar was, werd een hoger gelegen weg steeds belangrijker. Deze weg, die wij nu kennen als de Rijksstraatweg, werd uiteindelijk de belangrijkste doorgaande weg in Elst en hierlangs ontwikkelde zich vanaf het einde van de achttiende eeuw de langgerekte lintbebouwing van Elst. In 1785 woonden er 150 inwoners in de buurtschap Elst. Bij een telling op 2 januari 1815 telde men 385 inwoners, waarvan er 71 belijdend lidmaat waren van de zuivere gereformeerde godsdienst. Onder hen bevonden zich 40 tabakspianters. Van de overige inwoners waren de meeste mannen als dagloner of landarbeider eveneens in de tabak werkzaam. Dit alles staat opgetekend in het notulenboek dat tussen 1814 en 1820 werd bijgehouden door de 'Commissie tot opbouw van kerk en pastoriehuys'. De verslagen en berichten hierin opgetekend geven ons een goed beeld hoe de vorming van een eigen gemeente en de bouw van een eigen kerk tot stand kwamen.

Een eigen kerkelijke gemeente

Al in september 1814 waren er in Elst serieuze plannen om te komen tot een eigen kerkelijke gemeente. Er werd een commissie benoemd bestaande uit Anthonij van Spanje, David van Hesselt, Johannes Quint en Jan Wildeman die zich ten doel stelde te komen tot de stichting van een eigen kerkelijke gemeente en de bouw van een kerk met pastorie. Hun plan voorzag ook in de oprichting van een fonds waarbij de kerkbouw gefinancierd werd uit de opbrengst van de tabak. Een klein jaar later moesten de commissieleden constateren dat de pogingen om te komen tot een eigen kerke-

lijke gemeente op niets waren uitgelopen. Het Departement van Eredienst, behorend tot het Ministerie van Binnenlandse Zaken, had negatief besloten op het rekest dat de commissie uit Elst had ingediend. Uit het notulenboek van de commissie valt op te maken dat de predikant en de kerkenraad in Rhenen fel gekant waren tegen de plannen uit Elst. Hun negatieve advies maakte dat alles voorlopig bij het oude bleef.

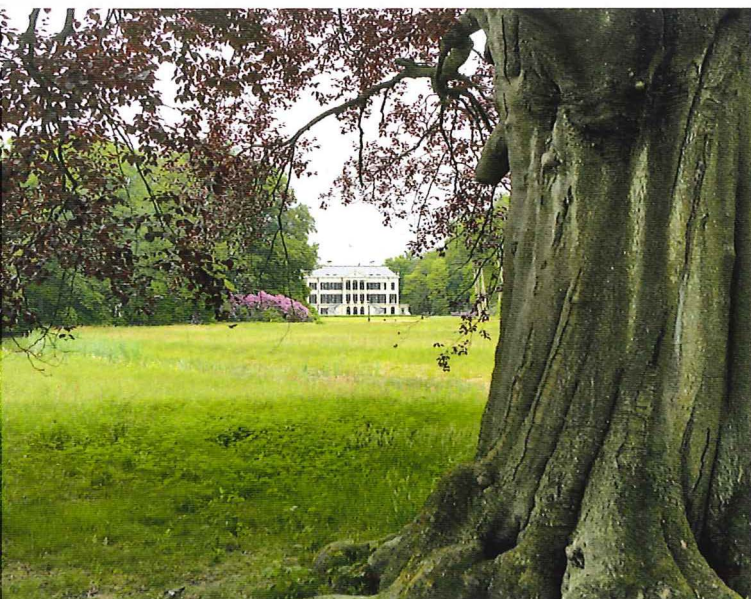
In 1817 werden de plannen nieuw leven ingeblazen. De Elstenaren hadden een nieuwe adviseur gevonden in de persoon van mr. J.H. Noordbeek, burgemeester en vrederechter (voorloper van de kantonrechter) te Wijk bij Duurstede. De commissie had ook een andere samenstelling gekregen en bestond nu uit Anthonij van Spanje, Gerrit Jacobszoon van der Klift, Hendrik de Ridder en Jan Wildeman. De werkwijze van de nieuwe adviseur mr. J.H. Noordbeek werd veel minder uitvoerig beschreven in het notulenboek dan de daaraan voorafgaande poging. Wel wordt duidelijk dat de aanpak van deze ervaren jurist een geheel andere was. De predikanten van Rhenen en Amerongen kwamen er niet meer aan te pas en ook de Classis Wijk speelde geen rol van betekenis meer. Noordbeek schreef zijn eigen rekest en ging zelf naar Den Haag om het te presenteren aan Zijne Majesteit de Koning. Wanneer dit precies gebeurd is wordt niet vermeld, maar eind april 1818 ontving de commissie een brief van de directeur-generaal voor de zaken der Hervormde Kerk gedateerd op 18 april anno 1818. In deze brief werd aan de bewoners van de buurtschap Elst onder Rhenen en Amerongen medegedeeld dat aan hen een subsidie wordt verleend tot het bouwen van een kerk en pastorie. Tevens dat zij 'de vrijheid ontvangen tot het beroepen van een Predikant uit 's Lands toelage op den ordinaire voet'. Aan de bewoners werd, indien zij in staat zijn zelf door eigen zorg zich van een kerk en pastorie te voorzien en die te onderhouden, toestemming verleend om een afzonderlijke kerkelijke gemeente te vormen.

Verwerven van de benodigde gelden

Na dit verheugende bericht belegde de commissie opnieuw een bijeenkomst met de inwoners van Elst. In deze bijeenkomst werd hun het goede nieuws verteld en werden nieuwe afspraken gemaakt over het inzamelen van de benodigde gelden voor de aankoop van grond en de bouw van kerk en pastorie. Hierover waren in december 1814 al afspraken gemaakt en op papier gezet. Dit was echter inmiddels al weer enkele jaren geleden; er waren nieuwe inwoners bijgekomen en anderen overleden. Het nieuwe plan zoals op 26 april 1818 in het notulenboek werd opgetekend, luidde als volgt: 'Wij ondergetekenden alle wonende in de Buurtschap Elst in de Provincie Utrecht, verklaren bij dezen tot onze gecommiteerden te benoemen en aan te stellen: Anthonij van Spanje, Jan Wildeman, Hendrik de Ridder en Gerrit van der Klift mede wonende te Elst generalijk om namens ons ondergeteekenden als met de gecommiteerden uitmakend de Gereformeerde Huisgezinnen te Elst onder de Gemeentens van Rhenen en Amerongen aan te kopen een geschikte grond en aldaar onder derzelve opzigt te bouwen een Kerk en Predikantswoning zodanig ingerigt als de gecommiteerden zullen nodig oordeelen te behoren. En terwijl tot opbouw der Pastoriehuizinge dezen opbouw door vrijwillige giften zal geschieden, verklaren wij ondergetekenden tot vinding der kosten tot opbouw der Kerk ons te verbinden om voor het gewasch van Tabak in dezen jaren 1800 Achtien na verkoop te zullen betalen op kwantite van één der gecommiteerden'.

Achter dit plan tot stichting van een fonds bevond zich een lijst met 46 ondertekenaars die allen tabaksplanter

↓ Het hout voor de balken in de kapconstructie van de kerk in Elst was grotendeels afkomstig van het bij Leersum gelegen landgoed Broekhuizen, waar in 1794 een nieuw landhuis was gebouwd op de plaats van het oude kasteel.

waren. Dit zijn zes tabaksplanters meer dan op de vorige lijst van december 1814. Evenals in 1814 was ook nu een lijst met bewoners van de buurtschap Elst aanwezig die een vrijwillige bijdrage ter beschikking stelden. Deze lijst bevat 73 namen. Uit het notulenboek blijkt dat de bouw van de pastorie bekostigd werd uit de vrijwillige giften en de bekostiging van de kerkbouw plaatsvond uit de financiën die via het ingestelde fonds binnenkwamen. Voor de bouw van de kerk dacht men een bedrag van drie- tot vierduizend gulden nodig te hebben die in drie tot vier jaar afgelost moest zijn. Tegenvallende tabaksopbrengsten en onvoorziene tolheffingen op tabaksexport naar Pruisen (Duitsland) waren er de oorzaak van dat de aflossing uiteindelijk aanzienlijk langer zou duren dan de drie tot vier jaar waarvan in 1818 werd uitgegaan.

Een eigen tabakswaag

De kerkbouw was al tegen het zere been van de Rhenenaren, maar een daaraan gekoppeld besluit om het wegen van tabak in eigen hand te nemen deed daar nog een schepje bovenop. De wik- en weegkosten die voorheen door de gemeente Rhenen geheven werden ten bate van de stadskas, kwamen nu ten goede aan de bouw van de eigen kerk in Elst. Dat dit niet in goede aarde viel bij het bestuur van de stad Rhenen laat zich raden. De Elstenaren scheidden zich niet alleen kerkelijk van Rhenen af waardoor er minder inkomsten waren voor de Rhenense kerk; nu werd ook nog het gemeentebestuur financieel benadeeld door het mislopen van wik- en weeggelden. Als represaillemaatregel betaalde de gemeente nadien de huur van het schoolhuis niet meer aan de verhuurder Gerrit van Spanje, waardoor de Elstenaren zelf voor deze kosten moesten opdraaien. Het ontstane conflict liep een aantal jaren later zo hoog op dat de toenmalige Elsterse predikant ds. A. van den Brandhof zich tot de 'Hoogmogende Heeren Gedeputeerden der Staten van Utrecht' wendde om het recht aan de kant van de Elstenaren te krijgen. Overigens was het plan voor oprichting van een eigen tabakswaag in Elst niet nieuw. Al in 1797 was er vanuit Elst een verzoek aan de Raad der Stad Rhenen gedaan tot oprichting van een eigen waag in de buurtschap Elst. Dit verzoek werd niet gehonoreerd, waarna de bewoners van Elst zich tot het provinciaal bestuur wendden. Het Provinciaal Bestuur 's Lands van Utrecht sommeerde de Raad der Stad Rhenen om de Elstenaren hierin tegemoet te komen, maar de raad achtte het provinciaal bestuur niet bevoegd om dit aan hen op te leggen en legde de instructie uit Utrecht naast zich neer.

De bouw van kerk en pastorie

De bouwlocatie zou een centraal gelegen plek moeten zijn met voldoende ruimte om niet alleen een kerk en pastorie te bouwen, maar ook een begraafplaats en een moestuin voor de predikant in te richten. De bewoners van de buurtschap verzochten de commissieleden te onderhandelen met tabaksplanter Peter van Spanje om zijn tabaksland aan de

→ Koning Willem I gaf de bewoners van de buurtschap Elst op 18 april 1818 toestemming om een eigen kerk en pastorie te bouwen. Na financiële tegenslag werd de koning om steun gevraagd bij de bouw. Door een subsidie van Willem I van omstreeks een kwart van de bouwkosten, kon de kerk op 7 november 1819 in gebruik worden genomen.

weg door Elst (de huidige Rijksstraatweg) te verkopen. Ter compensatie voor het verlies van zijn tabaksland werd de verkoper aangeboden om elders een stuk drierstgrond te ontginnen tot tabaksland. Van Spanje ging akkoord met dit voorstel en verkocht zijn tabaksland voor 900 gulden.

Over het ontwerp voor de kerk en pastorie lezen we in het notulenboek het volgende: 'Godert Adriaan de Ridder, Meester Timmerman wonende te Amerongen, in de bouwkunde en aritekteure zeer ervaren zijnde, verzocht van gemelde grond een teekening te maake ter opbouw van kerk en pastoriehuis en de koste van het zelve ten naaste bij te berekenen. Welk verzoek door zijne eerwaarde is aangenomen en volbragt geworden'.

Godert Adriaan de Ridder was een broer van commissielid Hendrik de Ridder. Deze liet in 1817 zijn nieuwe woning met achterhuis bouwen (Rijksstraatweg 22) direct naast het tabaksland van Peter van Spanje, waar de nieuwe kerk werd gebouwd. Het ontwerp voorzag in een kerk en pastorie die aan elkaar waren vastgebouwd en in de lengte van de doorgaande weg gebouwd werden.

Bij de aanbesteding voor de bouw van de kerk waren de metselaarsbazen W. Tollenaar en C. Baars uit Rhenen de goedkoopste inschrijvers. Voor de pastorie waren dit J. Beekhof, metselaarsbaas te Elst en C. van Kuilenburgh, metselaarsbaas uit Ingen. Het ijzerwerk voor kerk en pastorie werd aanbesteed aan meester-smidsbaas H. Takke uit Leersum. Het schilderwerk en beglazing van de kerk en pastorie werd aanbesteed aan P. Steinheimer, 'verwer en glazenmaaker' uit Rhenen. Het hout- en timmerwerk werd aanbesteed aan de meester-timmerman Cornelis Klomp wonende in de buurtschap Elst. Eind 1818 kon de bouw van start gaan. Op dat moment was men in Elst ook bezig om de doorgaande weg, die langs het bouwterrein van kerk en pastorie liep, te bestraten. Vandaar ook dat deze weg die we nu kennen als de Rijksstraatweg, toentertijd de 'Nieuwe Straatweg' werd genoemd. Deze nieuwe weg maakte deel uit van het nog onder Frans bewind ontwikkelde Rijks-wegenplan dat door koning Willem I werd voortgezet.

Bij de kerkbouw is veel materiaal van elders gebruikt. In de circa vijftig centimeter dikke muren van de kerk zijn duizenden stenen verwerkt van het tussen 1818 en 1819 ge-

→ Dominee Taaij, predikant van de Cunerakerk, was tegen de vorming van een eigen kerkelijke gemeente in Elst. Hij was bang dat daardoor Rhenen niet langer in aanmerking zou komen voor een tweede predikantsplaats.

← De galerij met waarschijnlijk koster Willem Bosman omstreeks 1920. Het in 1861 door H.D. Lindsen gebouwde orgel werd in 1969 overgebracht naar het kerkje van Persingen in de Ooijpolder, waar na het in een nieuwe kast als huisorgel gebruikt werd.

landschapsarchitecten J.G. Michael en diens schoonzoon en kleinzoon J.D. Zocher sr. en jr. werd een groot landschapspark aangelegd rondom een nieuw gebouw landhuis. Dit huis werd in 1794 op de plaats van het oude kasteel Broekhuizen gebouwd in opdracht van de nieuwe eigenaar mr. Cornelis Jan van Nellesteyn, heer van Dompelaar en Darthuizen. De zes dikke eiken trekbalen die in de kerk zichtbaar zijn, waren eveneens afkomstig van dit landgoed.

Kerkinterieur uit Leiden

Al heel kort na het starten van de bouwactiviteiten werd door de commissie gebruikt kerkmeubilair aangekocht. Na aankoop werd dit meubilair door enkele inwoners uit Elst voor eigen rekening opgeknapt en geschikt gemaakt voor plaatsing in de nieuwe kerk. Over de aankoop van dit kerkmeubilair lezen we in het notulenboek het volgende: 'De Predikstoel zonder klank- of galmbord en voed daar dezelve op staad, benevens de twee banke voor den lede der kerkeraad met het doophekke, hebbe gemelde te Lijden uit de daar niet meer gebruikt wordende Fransche kerk gekogt. Een koopere kroon van tien armlakkers, ook twintig koopere blakkers voor de banke te Amsterdam gekogt. Welke gelde voor bovengemelde aankoop genoteert zijn in het boek der Kerkelijke Commissie'.

De oude blakkers zijn al lang geleden verdwenen, maar van het oude meubilair is een klein gedeelte bewaard gebleven en nog in de kerk aanwezig. In het jaar waarin in Elst de kerkbouw werd voltooid, werd in Leiden de veertiende-eeuwse Vrouwekerk grotendeels gesloopt. De van oorsprong rooms-katholieke Onze Lieve Vrouwekerk kwam na de Reformatie als Waalse kerk in handen van Hugenoten uit de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk en de uit Engeland afkomstige Pilgrim Fathers. Door emigratie naar 'De Nieuwe Wereld' waar zij Nieuw Amsterdam, het huidige New York, stichtten raakte de Vrouwekerk geleidelijk in verval. Nadat de Waalse gemeente was vertrokken naar de voormalige kapel van het Sint-Catherinagasthuis werd de Vrouwekerk in 1818 verkocht en startte men in 1819 met de sloop. In datzelfde jaar was men in Elst begonnen met de bouw van een nieuwe kerk aan de eveneens nieuwe Straatweg van Leiden naar Münster. De commissie tot opbouw van de Elsterse kerk kocht in Leiden de kuip van de preekstoel, het doophek en de kerkenraadsbanken afkomstig uit de voormalige

← Enkele restanten van de in 1819 grotendeels gesloopte Vrouwekerk in Leiden. De commissie tot opbouw van de Elsterse kerk kocht van de Waalse gemeente die hier kerkte de kuip van de preekstoel, het doophek en de kerkenraadsbanken.

sloopte huis Remmerstein. In het rekenboek der Kerkmeesteren van Elst zijn diverse betalingen genoteerd aan 'J. van Wijngaarden en Comp. Voor de in den jare 1818 & 1819 gekogte steene op Remmerstijn volgens kwitantie'.

De stenen van de buitenmuren van kerk en pastorie en de dakpannen werden per schip aangevoerd en waren afkomstig van de steen-, cement- en dakpannenfabriek G.D. Cazius en Zoon te Utrecht. Veel plankhout en sparrenhout werd gekocht bij de Rhenense houthandelaar Christiaan Roghair. De meeste door hem geleverde planken werden rechtstreeks vanaf de zagerij te Zaandam per schip aan de loswal bij de Opslag in Elst afgeleverd. Het hout voor de balken in de kapconstructie was grotendeels afkomstig van het bij Leersum gelegen landgoed Broekhuizen. Dit oude landgoed onderging aan het begin van de negentiende eeuw een complete metamorfose. Onder leiding van de

Waalse Vrouwekerk. Van de Vrouwekerk zijn in Leiden aan het Vrouwenkerkhof tegenover het Rijksmuseum Boerhaave nog enkele muurresten bewaard gebleven. De Leidse kuip van de preekstoel en een klein deel van het doophek, dat verwerkt is in een lessenaar, zijn nog steeds in de Elsterse hervormde kerk aanwezig en vormen een stukje waardevol religieus erfgoed.

Financiële tegenslag

De bouw van kerk en pastorie verliep voorspoedig totdat er rondom de financiering problemen ontstonden. De export van tabak naar het koninkrijk Pruisen, een belangrijk afzetgebied voor Nederlandse tabakshandelaren, stagneerde door het hoge grenstoltarief dat de Pruisische koning van kracht had laten worden. De tabaksplanters bleven met slecht verkoopbare voorraden tabak zitten waardoor er veel minder geld binnenkwam dan was beraamd. Dit had uiteraard negatieve gevolgen voor de kerkbouw. De leden van de commissie hadden berekend dat de opbrengst uit tabak in 1819 nog minder dan de helft zou zijn dan in voorgaande jaren. Hierdoor kon het voor de bouwactiviteiten benodigde bedrag van drie à vierduizend gulden absoluut niet bijeengebracht worden. De toezegging van Zijne Majesteit de Koning dat Elst een afzonderlijke kerkelijke gemeente mocht stichten met de vrijheid om een predikant te beroepen uit 's Lands toelage, kwam daarmee in gevaar. Aan deze toezegging was immers de voorwaarde verbonden dat de bewoners van de buurtschap in staat zouden zijn om zelf voor de bouw van een kerk en pastorie te zorgen. De commissieleden besloten zich opnieuw tot koning Willem I te wenden en 'Zijne Majesteit nedrig verzoekende om gemelde reedene het Zijne Majesteit goedgunstiglijk behage mogt, om aan de bewoondere van Elst ook toe te staan een weinig subsidie ter goedmaking der koste voor de bouwing nodig hebbende'.

“Door de toename van het aantal inwoners en de ingebruikname van een eigen kerkgebouw was Elst de benaming buurtschap ontgroeid en mocht het zich voortaan dorp noemen. Voor oudere Elstenaren zou het gedeelte van de Rijkstraatweg nabij de kerk echter altijd de Buurt blijven.”

De commissie doet opnieuw een beroep op de Wijkse burgemeester mr. J.H. Noordbeek. Deze stelt een nieuw rekest op met daarin een verzoek aan Zijne Majesteit om een extra subsidie toe te kennen aan de inwoners van Elst ter voltooiing van de reeds gestarte bouw van kerk en pastoriehuis. De commissie besloot opnieuw beide Rhenense predikanten een bezoek te brengen om hun te vragen een positief advies uit te brengen. Inmiddels was de kerkelijke situatie in Rhenen door de komst van ds. Isaak Arnold van Beuningen van Helsdingen gewijzigd. Hij was afkomstig

↑ De Leidse kuip van de preekstoel en een restant van het Leidse doophek zijn nog steeds in de hervormde kerk in Elst aanwezig.

uit Gorredijk en werd op 31 maart 1816 bevestigd als tweede predikant. Vanwege het naderend emeritaat van de eerste predikant ds. Barend Taaij per 1 januari 1819, werd eind 1818 een beroep uitgebracht op ds. Joachim de Waal uit Garderen. Nadat hij dit beroep had aangenomen, werd hij als tweede predikant bevestigd op 10 januari 1819. Over het bezoek aan beide Rhenense predikanten vermeldt het notulenboek het volgende: 'Gemelde commissie heeft hun ook vervoegt bij de Weleerwaarde Heeren Predikante te Rhenen. De commissie een verzoek van voorspraak gedaan hebbende ter verkrijging van een subsidie ter opbouw van kerk en pastoriehuis. Hunne Weleerwaarden beloofden zulks, maar deze gedane beloften hebbe Hunne Weleerwaarden niet volbragt'. Schijnbaar hadden ook deze predikanten er geen behoefte aan om ondanks gedane beloften hun medewerking te verlenen en hebben zij geen poging ondernomen om voor de Elstenaren een goed woordje te doen. Daarmee traden zij in de voetsporen van de op dat moment

← In 1947 onderging het kerkinterieur ingrijpende wijzigingen. De oude kerkbanken maakten plaats voor stoelen en langs de zijwanden werd een houten lambrisering aangebracht, zoals op deze foto uit omstreeks 1958 te zien is.

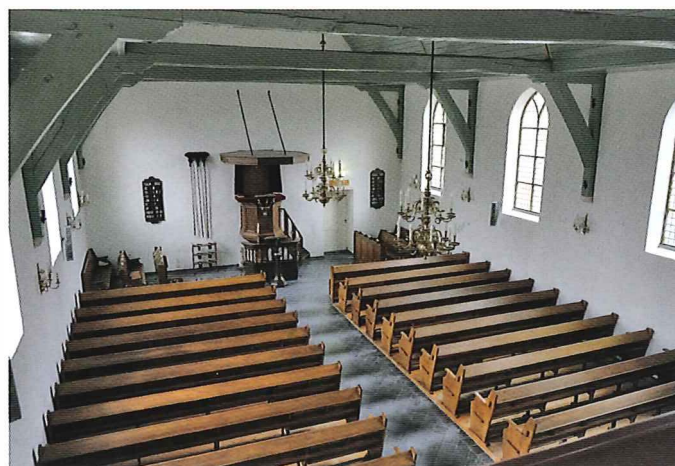
nog in Rhenen woonachtige emerituscollega ds. Taaij die de initiatieven in Elst voortdurend van een negatief advies had voorzien.

Ondanks dit nieuwe gebrek aan medewerking van Rhenense zijde kwam er toch een gunstige reactie op het ingediende verzoek om subsidie. Ongetwijfeld zullen de positieve adviezen van de Wijkse predikant ds. J. van Doesburgh en de invloed van zijn plaatsgenoot mr. J.H. Noordbeek daartoe in grote mate hebben bijgedragen. Eind augustus 1819 ontving de commissie via mr. Noordbeek een brief van het kabinet des Konings gedateerd op 19 augustus 1819, met daarin een besluit tot het verlenen van een subsidie van duizend gulden aan de 'Hervormden der Buurtschap Elst'. Door het voor die tijd aanzienlijke subsidiebedrag, geschonken door koning Willem I, was men in staat om de bouw van kerk en pastorie tot een goed einde te brengen.

Ingebruikname

De inwijdingsdienst van de nieuwe kerk vond plaats op zondag 7 november 1819 en werd geleid door de Amerongse predikant ds. G.J. Coolhaas. Vanuit Wageningen waren achttien muzikanten opgehaald die de samenzang moesten begeleiden. Ook waren er maar liefst zeventig van de beste zangers aanwezig. Zij waren afkomstig uit Rhenen, Veenendaal en Ingen en kregen een plaats op de galerij. Er waren zoveel belangstellenden op de eerste dienst afgekomen dat het kerkgebouw te klein was. Daarom werden de kerkdeuren tijdens de dienst maar opengelaten, zodat er buiten meegeluisterd kon worden. Men ondervond bij de ingebruikname nogal wat hinder van opdringerige kooplui die met hun koekkramen en de verkoop van andere etenswaren goede zaken deden. In juli 1820 was men voorafgaand aan de bevestiging van de eerste predikant ds. G.W.

↓ In het huidige interieur, nadat de kerk in 2002 opnieuw ingrijpend was vernieuwd, bleven de in 1963 geplaatste kerkbanken behouden.

ELST (Utr.), N.H. Kerk

→ In 1819 werd pal ten oosten van de kerk een pastorie gebouwd. Deze werd in 1959 afgebroken en vervangen door een nieuwe pastorie.

Bisschop zo bang voor herhaling van deze storende activiteiten dat het gemeentebestuur van Rhenen op verzoek van de Elsterse kerkenraad een plaatselijke verordening van kracht liet worden die dergelijke activiteiten op zondag nabij het kerkgebouw verbood.

Bij de ingebruikname in 1819 bezat de kerk nog niet het torentje met uurwerk zoals we dat nu kennen. Pas vijf jaar later, in 1824, werd door Cornelis Klomp naar ontwerp van Godert Adriaan de Ridder een zogenaamde dakruiter op de kerk aangebracht. De totale bouwkosten van het torentje bedroegen 314 guldens, 13 stuivers en 8 centen. Er bevond zich alleen een luidklok in het torentje. Jaren later werd er pas een uurwerk met wijzerplaten aangebracht.

Bij de kerkbouw in 1819 werd het dak voorzien van dakpannen. Bij een omvangrijke restauratie in 1902 werden de dakpannen vervangen door leien. Tijdens deze restauratie werd het in de kerk nog aanwezige houten tongewelf aangebracht. De dakconstructie is overigens identiek aan die van

de vele tabaksschuren die er ooit in Elst stonden. De oude pastorie werd in 1959 afgebroken omdat de bouw van een nieuwe pastorie goedkoper was dan verbouwing van de oude. Tussen 1820 en eind 1828 werden er in de kerk ruim vijftig overledenen begraven. In 1829 kwam daaraan een eind toen de Algemene Begraafplaats aan de Rijksstraatweg in gebruik werd genomen. Achter de kerk bevond zich een armenkerkhof waar elf overledenen begraven werden. Dit kerkhof werd bij de bouw van een catechiseerlokaal in 1905 geruimd. Op 19 augustus 1841 werd de begraafplaats in de kerk nog éénmaal gebruikt voor de begrafenis van David van Hesselt. Hij overleed op 18 augustus 1841 op 88-jarige leeftijd. In het rekeningenboek der kerkvoogdij staat achter zijn naam vermeld 'Medestichter der Nederlandsch Hervormde Gemeente alhier'. Met deze laatste begrafenis kwam er een definitief einde aan de begraafplaats in de kerk. De graven in de kerk zijn nooit geruimd en bevinden zich nog onder de later nieuw aangelegde kerkvloer.

Verantwoording

Bronnen

Kerkelijk archief Hervormde Gemeente te Elst-Utrecht
 - Notulenboek der Commissie tot opbouw van Kerk en Pastoriehuys
 - Rekeningenboek der Kerkmeesters
 Regionaal Historisch Centrum Zuid Oost Utrecht (RH CZOU), Wijk bij Duurstede, archiefnr. 152: Stadsbestuur Rhenen, 1337-1851, inv.nr. 440

Literatuur

Mulder, R. (2008), "'Eene grote sloperij'. Het lot van buitenplaats Remmerstein", in: L. Bultje-van Dillen e.a. (red.), *Geschiedenis van Rhenen*, Utrecht, 286-295 en 577-578
 Oosterkamp, N.G. van den (2003), 'De Nederlandse Hervormde Gemeente te Elst (U), haar kerk en de restauratie van 2002', in: *Oud Rhenen* 22, nr 3, 17-40

Over de auteur

Nees van den Oosterkamp is redacteur van *Oud Rhenen* en publiceert regelmatig over met name de geschiedenis van Elst.

RIE TERLOUW

De Panoramamolen

Korenmolen, theeschenkerij,
restaurant en woning

Gebouwd op het noordelijk deel van de stadswal staat de molen, bij de Rhenense inwoners bekend als 'De Panoramamolen'. Wanneer je de Molenstraat omhoog bent gelopen en het steile toegangspad naar de molen hebt beklommen, heb je, richting het zuiden inderdaad een panoramisch uitzicht over het zuidelijk deel van de stad, de Rijn en de Betuwe.

Oude schilderijen laten zien dat eerder op deze plek een standermolen stond, gebouwd in 1571. Het kenmerkende aan een standermolen is, dat het molenhuis op een dikke houten standaard staat en in zijn geheel draaibaar is. In 1892 is deze molen vervangen door een ronde, stenen stellingmolen. Gebouwd als korenmolen maalde hij het graan voor de Rhenense ingezetenen.

Omdat de stadsmuren rondom de stad op een gegeven moment hun militaire betekenis verloren, werden in de negentiende eeuw grote delen van de muur afgebroken. Een klein deel met het ronde bastion aan de voet van de stadsmolen bleef staan. Dit alles als een soort keermuur om steun te geven aan de molenbelt, waarop eerst de standermolen en later de stellingmolen was gebouwd. Tegelijkertijd werden het restant van de stadsmuur en het bastion opgenomen in het ontwerpplan van het rondom de molen aan te leggen plantsoen. Vanaf 1873 gebeurde dat onder leiding van de

bekende tuin- en landschapsarchitect Zocher. In 1909 kreeg de groene zone aan de noordkant van de stad de naam Koningin Elisabethplantsoen.

Theeschenkerij

Tijdens de Duitse artilleriebeschietingen in de meidagen van 1940 is de molen fier overeind blijven staan, terwijl de Rhenense binnenstad voor een groot deel in puin geschoten werd. Op een foto, die mijn vader enkele maanden later maakte van de molen, was al het opschrift 'Thee-

schenkerij' te lezen. Vanaf 1934 was de molen namelijk niet meer in gebruik als korenmolen. Het maalwerk werd grotendeels gesloopt om plaats te maken voor de inrichting van de theeschenkerij. In de kap van de molen kwam een uitkijkpost.

Later, in het begin van 1949, was het gemeentebestuur op zoek naar iemand die de molen wilde pachten. De in Veenendaal geboren Loes van Essen zocht op dat moment naar een locatie om een horecabedrijf te beginnen. Zij nam contact op met toenmalig burgemeester jhr.

→ Piet Terlouw fotografeerde in 1959 de Panoramamolen. Links voor de molen staat de Raaije-pomp die onderaan de Molenstraat had gestaan en in 1934 was verplaatst naar het plantsoen.

← Op 3 september 1960 vierden Piet Terlouw en zijn vrouw met familie en vrienden in de Panoramamolen hun 12¹/₂-jarig huwelijksfeest. De dame rechts, in klederdracht, is Loes van Essen.

Bosch ridder van Rosenthal. Na enkele gesprekken kwam men tot overeenstemming en was Loes van Essen, samen met haar man Nol van der Schouw, vanaf 29 juli 1949 restauranthouder van 'De Panoramamolen'. Veel Rhenenaren zullen zich 'tante Loes' kunnen herinneren. Zij was, toen ze zeventien jaar was, de eerste Nederlandse vrouw die – voor het bedrijf van haar vader – op een vrachtwagen reed. Ook was zij vele jaren, tot haar onverwachte overlijden op 2 maart 2001, eigenaresse van restaurant 'De Stichtse Oever' (het huidige Moeke), gelegen aan de Veerweg, aan de oever van de Rijn. Beide restaurants bleken in trek te zijn bij toeristen die Rhenen bezochten. Toch bleef de molen maar tot het midden van de jaren '60 in gebruik als restaurant.

Monumentenzorg

In 1969 werd de molen aangekocht door Stichting De Utrechtse Molens. Na restauratie was het weer mogelijk om de wieken te laten draaien. Door bemiddeling van Monumentenzorg konden er twee nieuwe zeilen worden aangeschaft. Hoewel de molen niet meer maalde, was het belangrijk dat hij in beweging bleef. Het goed laten draaien werd echter steeds moeilijker. Eerst door de aanleg van het plantsoen met hoge bomen, eind negentiende eeuw. Later, in de jaren '80 van de vorige eeuw, zorgde de bouw van 'De Schenkenschans' – een gebouwencomplex op de hoek Molenstraat/Koningin Elisabethplantsoen – voor veel windbelemmering.

Kort na de eeuwwisseling werd het Bestemmingsplan Binnenstad-Oost ontwikkeld. Dit plan bestond in eerste instantie uit vier verschillende projecten. Project nr. 3 betrof de bouw van achttien appartementen op het parkeerterrein De Brakken aan de Bantuinweg. Hierdoor voorzagen men opnieuw problemen met

↑ Sneeuwpret op het Molenpad vlakbij de molen in januari 1959. Links op de foto is nog net de oostgevel te zien van het kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente in Nederland.

het laten draaien van de molen. Stichting De Utrechtse Molens en Stichting Houd Rhenen Laag hebben zich met succes tegen dit planonderdeel verzet.

Nu wordt de molen al geruime tijd bewoond en onderhouden door een molenaar. De houten omloop, de stelling, is recent vernieuwd. Hiervoor werd duurzaam naaldhout uit de bossen van Het Utrechts Landschap gebruikt. De molen, toen en nu, blijft een markant punt in het stadsgezicht.

Verantwoording

Literatuur

Bosch, J. (1993), *Achter 't hek*, Ede
Deys, H.P. (1981), *Achter Berg en Rijn. Over boeren, burgers en buitenlui in Rhenen*, Wageningen
Maas, T. en J. Vredenberg (red.) (2014), *Bescherm door steen. De stadsmuren van Rhenen*, Utrecht

Over de auteur

Rie Terlouw werkte tot 2014 bij de Gemeente Rhenen. De afgelopen elf jaar is zij medewerker in het museum van Rhenen.

← Op 30 oktober 2019 fotografeerde ook Kristel Lens de molen, ditmaal omgeven door het Koningin Elisabethplantsoen in herfstkleuren.

JAN MAARTEN DOORMAN

Justine Amatha Dorothea Schermer

Een leven tussen 'La belle époque' en Rhenen

De maand van de geschiedenis kende in oktober 2019 het thema *Zij/Hij*. Voor mij een prima aanleiding me te verdiepen in het leven van mijn grootmoeder Justine Schermer. Een grootmoeder (als kleinkind zei je overigens Groos tegen haar) die ik zelf zo goed als niet heb meegeemaakt door haar overlijden in 1974. Een echt persoonlijk beeld heb ik dan ook niet van haar. Alle redenen hiernaar op zoek te gaan.

Een eerste stap in een dergelijk onderzoek hoop je te zetten aan de hand van verhalen die directe familieleden je kunnen vertellen. Het krijgen van een eerste indruk bleek echter lastig doordat haar vier kinderen alweer enige tijd geleden zijn overleden. Gelukkig zijn er nog wel archiefstukken binnen de familie te raadplegen en heeft haar kleindochter Basje de Liefde, die het meest bij haar kwam, een levendig beeld kunnen schetsen. De puzzel was uiteindelijk toch

nog aardig te leggen. Een kenmerkende zinsnede uit een brief van haar aan mijn moeder uit 1966, te weten: 'Ik zeg 't liefst altijd precies zoals ik 't meen', kan ik nu na mijn zoektocht veel beter plaatsen.

Afkomst en opvoeding

Justine Schermer werd geboren op 9 oktober 1897 te Amsterdam in het huis gelegen aan de Hemonylaan 20. Zij was het eerste kind van haar ouders Petrus Joannes Amatus Schermer en Anna Georgina Antonia Justine Wilkens. In 1901 volgde nog een broertje, genaamd Joop. De vader van Justine was al op zeer jonge leeftijd in het in 1881 opgerichte verzekeringsbedrijf van zijn vader opgenomen en bracht dit tot grote bloei.

De katholieke familie Schermer kwam oorspronkelijk uit Noord-Holland. Door het volgen van een opleiding tot bouwkundig ingenieur in Antwerpen in 1823 door de over-

→ **Huwelijksfoto van Justine Schermer met haar eerste echtgenoot de marine-officier en vlieger Karel Doorman. De foto is gemaakt op 6 mei 1919 in het huis van de bruid gelegen aan de Bachmanstraat 12 in Den Haag.**

↑ Justine samen met haar tweede echtgenoot de marineofficier Dik Hetterschij te Soerabaja op 16 mei 1936. Deze kreeg voor zijn tocht met de onderzeeboot K XVIII de gouden De Ruyter-medaille uitgereikt. De medaille is in 1944-1945 door plundersers gestolen uit 'Het Witte Huis' in Rhenen.

grootvader van Justine, verbleef de familie echter tot 1872 in België. Het verblijf in Antwerpen en Kortrijk zorgde ervoor dat de familie een sterke voorkeur had voor een Franse levensstijl. Justine en haar broertje Joop werden opgevoed door een Franse kinderjuffrouw en werden verplicht aan tafel de Franse taal te bezigen. Haar eerste jeugdijaren tot 1902 bracht zij door in Amsterdam. In datzelfde jaar verhuisde het gezin naar Den Haag. Het kantoor van het verzekeringsbedrijf was weliswaar nog in Amsterdam maar de vader van Justine gaf de voorkeur aan de hofstad. Met zijn Franse inslag en buitenlandse opvoeding vond hij Amsterdam destijds een nogal stijve stad.

Jeugd en haar huwelijken

Terwijl haar jongere broer werd klaargestoomd om in het verzekeringsbedrijf van zijn vader te kunnen worden opgenomen, was de bestemming van Justine een heel andere. Zij werd net als zoveel meisjes uit die tijd voorbereid om een goede partij te zijn voor een toekomstig huwelijk. Haar ouders deden er alles aan om haar een zo goed mogelijke opvoeding te geven. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog lukte het niet om een reis naar Engeland te maken voor het kennismaken met de daar gesproken taal. Als oplossing werd toen gekozen om een in Den Haag gestrande Engelse juffrouw met Justine tweemaal per week thee te laten drinken en boodschappen te doen. Naast de opvoedkundige verplichtingen was er ook gelegenheid voor ontspanning. Als kind verbleef zij graag bij haar grootouders van moederszijde in Soestdijk. Daar kon zij heerlijk buitenspelen en zich vermaken in de lommerrijke omgeving. De liefde voor de natuur moet zij hier hebben opgedaan. In de duinrijke omgeving van Den Haag was het voor haar een lust om paard te kunnen rijden. Een sport die zij zielsgraag beoefende en bleef uitoefenen totdat het gezinsleven dit niet echt meer toeliet.

← Guusje Boreel-Brugmans (links) en Justine te Soerabaja in 1935 op het dek van onderzeeboot K VIII in afwachting van de komst van de onderzeeboot K XVIII. Zij woonden later aan de Utrechtsestraatweg in Rhenen tegenover elkaar.

↑ Justine Hetterschij-Schermer geschilderd in haar woonkamer door Wim Schut te Rhenen.

↓ Een winters uitzicht vanuit 'Het Witte Huis' richting de Nederrijn. Met zichtbaar het dak van de villa gelegen aan de Utrechtsestraatweg 47 die destijds werd bewoond door de familie Nollen-Houben. Met op de achtergrond rechts de kerktoren van Lienden.

Van haar grootmoeder Justine Wilkens-de Bruijn had zij de liefde voor het amateurtoneel geërfd. Bij een uitvoering van de Haagse Toneelclub O.Z.U. in de Eerste Wereldoorlog leerde zij haar eerste echtgenoot kennen. Zij werd verliefd op de marineofficier en vlieger Karel Doorman (1889-1942) en op 1 april 1918 volgde de verloving. Het aansluitende huwelijk volgde het jaar daarop in Den Haag. Door de verloving en het huwelijk kwam zij in contact met een totaal andere omgeving. In 1919 kwam de verhuizing naar Den Helder waar haar man commandant was van het marinevliegveld De Kooy. Den Helder was een veel minder uitdagingende plaats dan Den Haag en een nieuwe bezigheid werd dan ook snel gevonden in het fotograferen, of liever gezegd 'het maken van kiekjes'. Vooral de vliegcapriolen van haar echtgenoot met zijn collega's alsmede de 'weekenduitjes' in de omgeving van Den Helder werden graag vastgelegd. Het leven van een marineofficier met zijn gezin in het interbellum was een continu heen en weer gaan tussen Nederland (voornamelijk Den Helder en Den Haag) en Nederlands-Indië (voornamelijk Soerabaja en Batavia). Voor Justine betekende dit dat zij in december 1923 aankwam in Batavia. De bedoeling was dat zij voor een periode van vier jaar daar zou verblijven, maar het drukkende warme klimaat, de geboorte van haar eerste kind en het overlijden van haar vader in december 1925 zorgden ervoor dat zij in januari 1926 terugkeerde naar Nederland. Wel met haar zoontje Karel maar zonder haar echtgenoot Karel die pas in januari 1928 naar zijn geboorteland kon komen.

Na een tweede periode van gedwongen uit elkaar te moeten leven van 1932 tot 1934 volgde uiteindelijk een echtscheiding. Het huwelijk van vijftien jaar en drie kinderen (dochter Ank en zoon Joop waren erbij gekomen) was niet bestand gebleken tegen twee periodes van twee jaar zonder elkaar. Zoals zij later zou schrijven was zij ook veel meer gevormd door de loop van de tijd en deed zij niet alles meer wat door haar omgeving werd verwacht. De echtscheiding was in het katholieke gezin zeker niet een vanzelfsprekendheid maar uiteindelijk kozen zowel Justine als Karel voor deze zeer moeilijke uitkomst. In oktober 1934 hertrouwden zij. Karel in Den Haag maar Justine moest dat buiten Nederland doen en koos daarvoor Londen uit waar zij met marineofficier Dik Hetterschij (1891-1948) trouwde. Deze was net bezig met de voorbereiding van de grote tocht met de onderzeeboot K XVIII van Den Helder naar Soerabaja via Zuid-Afrika. Na een korte periode in Soerabaja, waar zoon Dik werd geboren, vestigde het gezin zich in Amsterdam op de Marinewerfkade. Vanuit hier maakte deze de bezetting door de Duitsers mee in 1940. In juli 1940 werden de nog in Nederland verblijvende officieren die hun erewoord hadden afgegeven ontslagen en op wachtgeld gezet. De dienstwoningen werden gevorderd door de Duitsers en het gezin moest noodgedwongen zoeken naar een nieuwe woonbestemming.

Verhuizing naar Rhenen

Een zeiltocht over de Nederrijn tijdens de Pinksterdagen van 1939 had een gunstige indruk achtergelaten van Rhenen en omgeving. Ondanks de daar geleden oorlogsschade werd er toch nog een geschikte villa gevonden. Net ten westen van Rhenen, vlak naast het landhuis De Tangh, huurden zij voor twee jaar 'Het Witte Huis'. Dit was een in 1926 voor directeur Van Heyst van de Van Hobokenbank in Rhenen gebouwde villa. Door echtscheiding was hij gedwongen het pand van de hand te doen en in 1942 konden Justine en echtgenoot Dik met medewerking van de broer van Justine het pand aankopen. Een wel heel andere omgeving dan Justine gewend was. Niet het stedelijke milieu waarin zij was groot geworden maar nu het landelijke van Rhenen. Sommige aspecten zouden nooit helemaal wennen. In 1969 heeft zij het in een brief nog over 'krijgt blijkbaar ook een tik mee van 't trage Rhenense patroon', als zij in haar ogen te lang moet wachten op een resultaat.

“Een kenmerkende zinsnede uit een brief van haar aan mijn moeder uit 1966, te weten: ‘Ik zeg 't liefst altijd precies zoals ik 't meen’, kan ik nu na mijn zoektocht veel beter plaatsen”

Wat haar wel snel kon bekoren was de schitterende omgeving. Die had in zekere zin veel raakvlakken met die van haar grootouders in Soestdijk waar zij zo goede herinneringen aan had. Een grote klap voor het gezin was het wegvoeren en later onderduiken van de op wachtgeld staande Dik Hetterschij. Nu stond zij er alleen voor en dat was zij niet gewend. Wel kon zij zich door haar directe en dikwijls autoritaire optreden staande houden ten opzichte van bijvoorbeeld de Duitse bezetters. Dit kwam noodgedwongen van pas bij de verplichte evacuatie in het najaar van 1944 uit Rhenen richting het westen. De familie kwam via hulp van de toen afgezette burgemeester G.C.D. d'Aumale baron van Hardenbroek eerst in de woontoren Natewisich in Amerongen, en later niet ver van Leersum terecht. De laatste periode van de Tweede Wereldoorlog werd doorgebracht bij banketbakker Schuurring in Veenendaal wonende aan de Hoofdstraat. Bij terugkomst in 'Het Witte Huis' in Rhenen bleek veel geplunderd en vernield te zijn. Met hulp van haar echtgenoot en kinderen werd er schoon schip gemaakt en kon begonnen worden met het herstel van het huis. Dit vergde veel van de financiële mogelijkheden van het gezin. Net toen dit weer enigszins op de rit was overleed in september 1948 plotseling haar echtgenoot.

Een flinke stap terug

Naast de enorme mentale klap betekende dit ook een gigantische financiële strop. Zo vlak na de oorlog waren de pensioenen nog niet zo goed opgetrokken als een paar decennia daarna en dit zorgde voor veel hoofdbrekens bij Justine.

↑ Kleindochter Basje de Liefde – dochter van Ank, de enige dochter van Justine – schommelend in de tuin van het houten huis gelegen aan de Utrechtsestraatweg 96 met uitzicht over de Nederrijn en de Betuwe.

Met nog een minderjarige zoon en drie studerende kinderen stonden de mogelijkheden om in 'Het Witte Huis' te blijven wonen onder druk. Het door haar vader verworven familiekapitaal zat in het verzekeringsbedrijf waarover haar broer de scepter zwaaide. Die laatste was echter van mening dat het nu tijd was om de villa van de hand te doen. Voor Justine was dit een zeer moeilijk besluit om te nemen. Dit was de plek waar haar grote liefde was overleden en waar zij zo dierbare herinneringen aan had. Ook wilde zij graag in Rhenen blijven wonen waar iedereen nog zo aardig over wijlen haar man sprak.

Even was er sprake van dat de villa als woonhuis voor burgemeester L.H.N.F.M. Bosch ridder van Rosenthal kon worden verworven. Helaas had de vrouw van de burgemeester andere ideeën en zij ging blijkbaar over de financiën. Gelukkig had Justine van 1952 tot 1954 nog huurinkomsten van het inwonende echtpaar Van der Steen. In 1954 was het echter zo ver, 'Het Witte Huis' werd te koop gezet en per 1 februari 1955 verkocht aan de familie Radstaak. Een zeer

← Het houten huis aan de Utrechtsestraatweg 96 te Rhenen, direct oostelijk gelegen naast 'Het Witte Huis'. Na lang volhouden bij de gemeente Rhenen lukte het Justine om op haar voormalige moestuin een reeds bestaande directieket te mogen plaatsen.

↓ De laatste zomer op het terras van 'Het Witte Huis' in 1954. Justine samen met haar jongste zoon Dik Hetterschij en oudste kleindochter Judy Doorman.

wrange bijkomstigheid was het overlijden van haar moeder een dag later op 2 februari 1955. Met niet alleen het verdriet van een dierbare moeder maar ook de vrijkomende financiële mogelijkheden door het verkrijgen van een erfdeel. Na lang en geduldig wachten, conform 'het trage Rhenense patroon' en steeds navraag doen bij de daarvoor bevoegde autoriteiten, kreeg Justine in 1954 toestemming om op een deel van haar grond waar vroeger een moestuin was, een houten gelijkvloerse directieket te mogen plaatsen. Het was een 15 meter lang en 11 meter breed bestaand houten woonhuis met centraal gelegen een gang met aan weerszijden kamers. Een bijna ideale uitkomst voor Justine. Zij kon blijven wonen in Rhenen met behoud van de meubelen waaraan zij zo was gehecht. Voorzien van een op het zuiden gelegen terras en een in verschillende lagen opgetrokken tuin die ten dele was afgeschermd met gaas tegen de konijnen en hazen. Helaas bood het gaas geen garantie tegen de reeën die regelmatig de rozen kwamen plunderen.

Een nieuwe start

Zij kon nu gaan bouwen aan een nieuw leven zonder financiële zorgen. Eind jaren vijftig kwam zij er echt alleen voor te staan toen haar jongste zoon verhuisde naar Amsterdam. Helemaal alleen was zij nooit want voor huishoudelijke werkzaamheden had zij de beschikking over dienstmeisjes die meestal na een paar jaar weer vertrokken. Eens per week werd de was in de centrale gang gesorteerd en hield Justine nauwkeurig bij wat er kwam en wat er ging. Ook voor de boodschappen was zij afhankelijk van derden want autorijden had zij nooit geleerd. Een- of tweemaal per week werd er een lijst opgesteld en werden de boodschappen in Rhenen gehaald. Ging Justine winkelen dan koos zij of voor Wageningen of voor Arnhem en dat ging dan altijd per taxi.

→ Samen met haar kleindochters Justine Hetterschij (links) en Jeanine Hetterschij (rechts) in de woonkamer van het houten huis in Rhenen. Op de achtergrond haar schrijfbureau waaraan zij gedurende haar leven ontelbaar veel kaarten en brieven schreef.

Interesse voor toneel bleef zij houden en toen haar oudste kleinkind Judy daar ook belangstelling voor toonde, nam zij die met regelmaat mee naar de Junushoff in Wageningen en legde zo een basis voor een studiekeuze. Een belangrijk vast patroon was in de ochtend het aanschuiven van de heer Soest uit Elst in de keuken voor een kop koffie. Hij hield voor haar de tuin en het aangrenzende bos van 1 hectare bij. Van kleindochter Basje kreeg hij al snel de bijnaam 'oom Hassem' en ging, altijd getooid met pet en klompen, de planten en paden te lijf.

Nieuwe vriendschappen werden gesloten zoals met mevrouw Wittich-Vollenhoven van Daalen die later aan de Rozenlaan ging wonen. En ook oude vriendschappen herleefden, zoals met de familie Boreel. Jhr. Wim Boreel was net als Hetterschij een marineofficier geweest en kwam na zijn pensionering met zijn vrouw Guusje tegenover Justine aan de Utrechtsestraatweg wonen. Herinneringen aan de marine konden toen weer hartelijk worden opgehaald.

Helaas was ook dit leven niet eeuwigdurend. In september 1974 bleek plotseling haar gezondheid een neerwaartse vlucht te nemen. Na een weinig gelukkige opname in het Julianaziekenhuis, waarin zij de opmerking maakte 'Ach, zij weten je hier wel klein te krijgen', haalde dochter Ank

haar naar Den Haag waar zij uiteindelijk op 1 november 1974 overleed. Op 5 november vond de sobere maar drukbezochte uitvaart plaats aan de Achterbergsestraatweg waar zij werd begraven naast haar echtgenoot Dik Hetterschij.

Terugkijkend op haar leven kan je zeker stellen dat zij het geluk had in een bevoorrecht gezin groot te worden. Geboren in de tijd van 'La belle époque' genoot zij in haar jonge jaren daar volop van. Wel had zij de pech niet van de mogelijkheden qua onderwijs te kunnen genieten zoals de generaties na haar die wel kregen. Tijdens haar eerste huwelijk leerde zij door de 'kunst van het leven' op te komen voor haar eigen belangen. In de levensfasen daarna kon zij dan ook zeer scherp uit de hoek komen als zaken haar niet aanstonden of in haar ogen niet terecht waren. Zo ook haar keuze om na het overlijden van haar tweede echtgenoot in Rhenen te blijven wonen ondanks flink verzet van haar familie. Zij kon zich niet voorstellen 'weg te gaan uit deze sfeer, waar ik mij nog het rustigste voel'. Terwijl zij toch veel meer een levensstijl had die paste bij het door haar zo geliefde Den Haag of een andere grote stad. Daarmee legde zij onbewust een basis voor nog twee generaties in de familie na haar, die de uiteindelijke keuze voor de plaats Rhenen nu goed op hun waarde weten te schatten.

Verantwoording

Bronnen

Familiearchief bij M.J. de Liefde, Den Haag
 Familiearchief bij J.M.D. Doorman, Rhenen
 Doorman, J.M. (2018), 'Schout-bij-nacht Hetterschij bewoner van "Het Witte Huis". Hoe een marineofficier in Rhenen verzeild raakte', in: *Oud Rhenen* 37, 12-17

Over de auteur

Jan Maarten Doorman is redacteur van *Oud Rhenen* en publiceert regelmatig over de geschiedenis van Achterberg, Elst en Rhenen

MICHIEL TEUNISSE

Zoektocht naar de identiteit van een Nederlandse soldaat

Gesneuveld in mei 1940 aan de Cuneraweg in Achterberg

Tot voor kort was het onbekend waar deze foto van een gesneuvelde Nederlandse soldaat genomen zou kunnen zijn. De foto maakt deel uit van een serie foto's door een particuliere verzamelaar aangekocht via de Duitse Ebay. Op de achterzijde van de meeste foto's binnen deze serie staat vermeld 'Wageningen'. Alleen op deze ene foto staat in Oudduits 'In Belgien gefallener Hollander' (In België gesneuvelde Hollander). Zou de foto inderdaad in België zijn genomen of stond de boerderij met de gesneuvelde militair die we zien toch in de onmiddellijke omgeving van de Grebbeberg?

Beschrijving van de foto

Teksten op dit soort foto's kunnen misleidend zijn omdat de maker achteraf vaak niet meer weet waar deze genomen zijn. Ook komt het voor dat anderen een tekst aan de foto toevoegen, soms zelfs met als reden om de foto meer waarde te geven bij verkoop.

Analyse van de foto leert ons dat hier een gesneuvelde Nederlandse militair is afgebeeld. Aan zijn puttees – de

lange repen stof die om zijn onderbenen zijn gewikkeld – is hij meteen als Nederlander te herkennen. Het is een soldaat en geen officier of onderofficier. Hij draagt behalve zijn gewone uniformjas ook zijn militaire overjas. De uniformjas is opengeknoopt en zijn witte overhemd is zichtbaar. De kleding die hij draagt maakt dat hij geen cavalerist is en niet verbonden aan de marechaussee. Naast zijn hoofd hangt zijn gasmaskertas. Deze tas van groen canvas droegen de Nederlanders op hun rug. In zijn linkerhand houdt hij een witte zakdoek vast. Wapen, helm en overige uitrusting ontbreken; wel ligt er op de voorgrond een riem.

Hoewel de fotograaf op enige afstand zijn foto maakte, lijkt de militair klein van stuk. Verder beschikt hij over een flinke bos haar, is omstreeks 30 jaar oud en zijn er geen verwondingen zichtbaar op deze foto. Hij ligt tegen een vee-stal, met naast hem het mestluik. De foto moet vanaf de doorgaande weg gemaakt zijn. De stal is met pannen gedekt, met links van deze stal een hek met twee ingangen. Geheel links is een schuur zichtbaar met een rieten dak. Tussen deze twee lage gebouwen is een hoger gebouw zichtbaar met een witte muur met daarop een zwarte streep.

← Op 15 of 16 mei 1940 maakte een Duitse soldaat deze foto van een omgekomen Nederlandse militair. Het bleek de Tilburger Goof Konings te zijn, gesneuveld aan de Cuneraweg in Achterberg.

Verslag van een zoektocht

Gezien de opmerking op de achterzijde van de foto moest eerst worden uitgesloten dat deze soldaat gesneuveld was in België of Noord-Frankrijk. Los van het feit dat het niet voor de hand lag om Nederlandse militairen in België verzeild te laten raken, paste de boerderijbouw niet met de historische bebouwing in België. Het feit dat op de rest van de fotoserie de aanduiding 'Wageningen' voorkwam, zorgde ervoor dat vooral gedacht werd aan een locatie in de Nude – het gebied tussen Wageningen en Rhenen – of in de wijde omgeving van Achterberg.

De foto werd binnen en buiten het zoekgebied door velen bestudeerd. Dit alles bevestigde het beeld dat de bewuste soldaat rond de 30 jaar moest zijn, wat maakt dat hij wat ouder was dan de gemiddelde militair. Het idee werd geopperd dat hij gesneuveld kon zijn door de druk of de scherf van een ontplofte granaat op het moment dat hij zich buiten een gevechtsstelling bevond. Nadere analyse van de gebouwen leidde tot het inzicht dat de schuur links onderdeel was van een zogenaamde T-woonboerderij. De witte woning (met een deel van een muuranker middenboven zichtbaar) staat haaks op het met riet bedekte deel van de boerderij.

Wat volgde was een rondgang in het gebied. Dagen op pad langs boerderijen, altijd een vriendelijke ontvangst, soms mee-eten, helpen hooien of trekker rijden. Kortom, een avontuur op zich waarbij talloze mogelijkheden werden onderzocht en moesten worden weggestreept. Vele Achterbergers werden bevestigd en talloze foto's werden bekeken of daar misschien de gezochte locatie op stond. Juist een combinatie van T-boerderij met pal ernaast een met pannen bedekte stal bleek niet te vinden. Door de langdurige bestudering van oude stafkaarten en luchtfoto's uit 1939, 1944 en 1950 bleken er in Achterberg wel een aantal T-boerderijen te staan, echter niet met een schuur ernaast.

En toch werd er een gevonden. Zichtbaar op een luchtfoto uit april 1940 stond er aan de Cuneraweg een T-boerderij met rechts daarvan een dwarsgeplaatste stal. Nabij deze locatie bevindt zich nu het benzinstation van de familie Van der Scheur op Cuneraweg 100. De exacte locatie van de met riet gedekte schuur is het huidige woonhuis van de familie Van der Scheur daar rechts naast op nummer 98A. Door bemiddeling van Anton de Ridder werd de foto aan Ton van Laar voorgelegd. Hij herkende op de foto het huis van de familie Van Rotterdam, waar de familie Van der Scheur bij inwoonde. De stal ernaast behoorde toe aan de familie Aartse maar was in 1944 afgebrand. Zelf is hij in 1969 op deze plek aan de Cuneraweg gaan wonen. De locatie van de foto was daarmee gevonden en bevestigd. Geconcludeerd kon worden dat vermoedelijk op 15 of 16 mei 1940

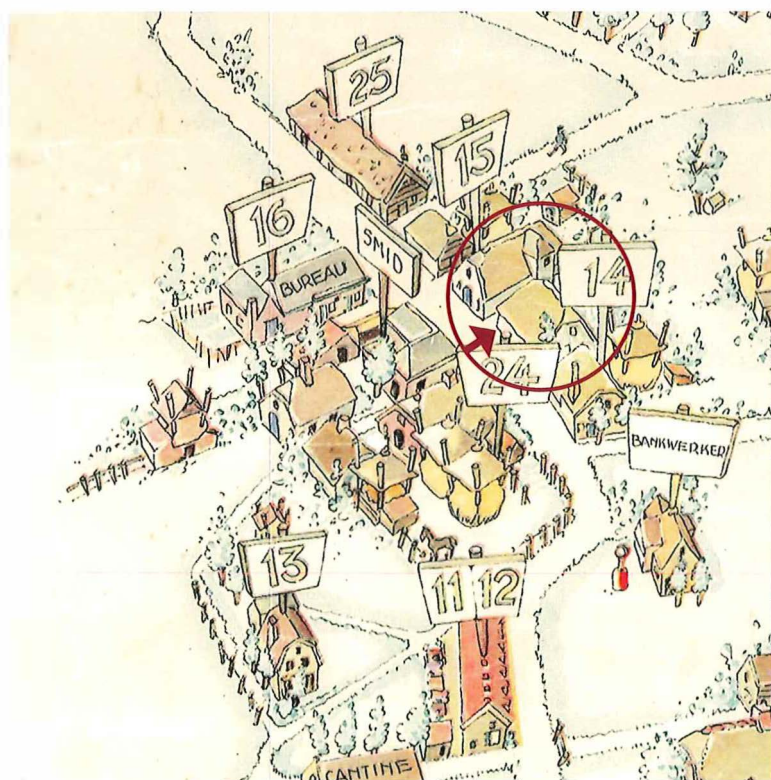
→ Wachtmeester Bronkhorst had in 1939 een vogelvluchttekening gemaakt van alle inkwartieringsadressen van zijn eenheid. Ook hierop staan de T-boerderij en de naastgelegen stal waartegen Goof Konings werd gefotografeerd.

↑ De Cuneraweg in de jaren vijftig. Op het grasveldje rechts stond in 1940 de stal waartegen Goof Konings lag toen hij werd gefotografeerd. Alle andere bebouwing stond er ook al in 1940.

de bewuste foto in Achterberg was genomen door een Duitse militair.

Er bleek nog een bron te zijn die de ordening van stallen en huis goed weergaf. Tijdens de mobilisatie in 1939 had de wachtmeester Bronkhorst die in Achterberg was ingekwartierd, een grote vogelvluchttekening gemaakt van dat deel van Achterberg waar zijn batterij was ondergebracht. Deze tekening met daarop alle inkwartieringsadressen was zo nauwkeurig getekend dat ook de T-boerderij en de naastgelegen stal hierop zijn ingetekend.

Identificatie van de omgekomen soldaat

Nu kwamen zaken in een stroomversnelling. Onderzoek naar in de nabijheid van deze locatie gesneuvelde militairen leverde een aantal kandidaten op. Foto's van deze omgekomen soldaten vertoonden echter geen gelijkenis met de man leunend tegen de stal van de familie Aartse. Er kwam nog een mogelijkheid in beeld. Niet een soldaat van een van de aanvallende infanterie-eenheden maar een 31-jarige Tilburger die behoorde tot de 2^e Verlichtings-Afdeling. Het was Godefridus Konings die werd genoemd in de nalatenschap van de korporaal M. Poortman van 1-II-19 R.I. als gevallen in de omgeving van de Cuneraweg. Nadere gegevens over hoe hij was omgekomen waren er niet. Wel was bekend dat hij op 17 mei 1940 was begraven op het Militair Ereveld op de Grebbeberg.

Manschappen verbonden aan deze verlichtingsafdelingen bedienden een gaszoeklicht. 's Nachts konden daarmee versperringen worden beschenen of de Grift worden verlicht zodat het voor de Duitsers onmogelijk werd beschermd door de duisternis op te rukken. Op de eerste oorlogsdag waren zij onder andere ingedeeld in de frontlijn bij Kruiponder. Deze zoeklichten konden ongeveer 200 meter licht geven. Echter, na twee dagen waren de meeste zoeklichten defect of de zuurstof uit de cilinders, noodzakelijk voor het branden van de lampen, was op.

Het is goed mogelijk dat manschappen van de 2^e Verlichtings-Afdeling samen uit de frontlijn terugtrokken met militairen van het 8^e en 19^e Regiment Infanterie richting Achterberg. Daarbij werden zij beschoten door de zware mitrailleurs van luitenant Storms nabij de Weteringsteeg. Deze luitenant verklaarde later in zijn verslag: 'Kort tevoren telefonisch bericht Commandant M.C.-III-19 dat vijand brutaal optreedt o.a. in Nederlandsche uniformen en witte vlag zwaaiend. Derhalve het voorterrein onder vuur genomen tot duidelijk was dat het gevluchte Nederlandsche soldaten waren uit den Grebbedijk (Compagnie Wiersinga) die voor eigen artillerie de stelling hadden verlaten en daarna in open veld in eigen artillerievuur kwamen. Zij waren haveloos en gedesorganiseerd en voerden gewonden mede. Zeiden vele verliezen te hebben geleden. Aan 2 gewonden eerste hulp verleend en Roode Kruis patrouille aangevraagd aan Commandant M.C.-III-19 R.I. Na ruim één uur zijn deze gewonden door gevraagde patrouille afgevoerd'.

↑ Goof Konings, van beroep koperslager, werd 31 jaar oud toen hij sneuvelde tijdens de Slag om de Grebbeberg.

Goof Konings is mogelijk al bij het terugtrekken gewond geraakt en in Achterberg tegen de stal gelegd of aldaar getroffen door een granaat. Daar is hij op 17 mei 1940 gevonden en afgevoerd naar de erebegraafplaats op de Grebbeberg. Navraag leverde op dat hij getrouwd was en een zoon had. Zijn vrouw is geruime tijd geleden overleden evenals zijn zoon die kinderloos is gebleven. Er is inmiddels contact met een neef van hem, Ad Konings, geboren in 1939, waarmee deze zoektocht kon worden afgesloten.

Verantwoording

Literatuur

Deys, H.P. (2015), 'Mobilisatieadressen Achterberg. Waar werden in Achterberg tijdens de mobilisatie van 1939 de militairen van 8RA veldartillerie ondergebracht?', in: *Oud Rhenen* 34, 23-25

Minjon, S. (red.) (2015), *Slag om de Grebbeberg. Strijd om Wageningen en Rhenen in mei 1940*, Utrecht

Over de auteur

Michiel Teunisse werkte in de rang van luitenant-kolonel bij Defensie en doet sinds 1979 onderzoek naar de Slag om de Grebbeberg.

Onthulling archeologisch monument bij Elst

Op 20 september 2019 werd net over de grens van de gemeente Rhenen een nieuw archeologisch monument onthuld. Het gaat om een complex raatakkers dat is gelegen in het bos ten westen van Elst nabij de Elsterstraatweg in de gemeente Utrechtse Heuvelrug. Bij een daar aanwezige grafheuvel is een informatiepaneel geplaatst met uitleg over de prehistorische bewoning en het grondgebruik in de vorm van raatakkers.

In 2005 werden bij onderzoek van gedetailleerde hoogtekarten op meerdere plaatsen op de Utrechtse Heuvelrug resten van prehistorische akkers ontdekt.

Raatakkers zijn in het veld nauwelijks tot niet zichtbaar. Meestal zijn ze overgroeid met bomen en struiken of door latere landbouwactiviteiten zelfs helemaal niet meer te zien. Door middel van lasertechologie kunnen inmiddels hoogteverschillen in het terrein nauwkeurig in kaart worden gebracht. Hierdoor is het eenvoudiger geworden om met behulp van hoogtekarten afwijkende patronen in het landschap te ontdekken en oude bewoningssporen te traceren. Lange tijd waren de vele grafheuvels op de Heuvelrug tussen Leersum en Rhenen de enige zichtbare sporen van menselijke activiteiten in

de prehistorie. De aanwezigheid van raatakkers was veel minder bekend en gold dan ook als een bijzondere ontdekking die zorgde dat een completer beeld ontstond van het gebruik van de Heuvelrug in deze periode.

Raatakkers

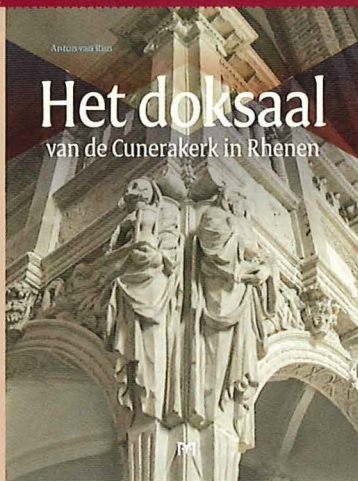
Raatakkers of *Celtic fields* zijn kleine, vierkante of rechthoekige akkers van omstreeks twintig bij dertig meter in aaneengesloten raatvormige patronen die werden gebruikt voor het verbouwen van vroege graansoorten zoals emmer-tarwe en gerst. Engelse archeologen bedachten voor raatakkers ooit de naam *Celtic fields*, waarmee zij verwezen naar de Kelten. Inmiddels is duidelijk dat de ontwikkeling van dergelijke akkers niet aan de Kelten kan worden toegeschreven. Hoewel Celtic fields dus een onterechte naam is voor raatakkers, worden ze nog vaak zo aangeduid.

De boerenfamilies die vanaf de middenbronstijd tot in de Romeinse tijd deze raatakkers aanlegden, woonden met hun vee in houten boerderijen bij hun akkers. Voor hen vormde het handmatig uittrekken van onkruid tussen het opgroeiende graan een van de meest voorkomende taken. Zij brachten de uitgetrokken planten naar de rand van hun akker. Langzaam ontstonden aan alle zijden van de akkers lage wallen van plantaardig afval en aanhangende grond. Dit gebeurde van omstreeks 1100 jaar voor Christus tot aan het begin van onze jaartelling. Deze enorm lange tijd waarover de opbouw van deze wallen zich uitstrekt, maakt dat raatakkers deel uitmaakten van het meest stabiele, duurzame en traditionele landbouwsysteem dat er geweest moet zijn in de geschiedenis van de Lage Landen. → Nees van den Oosterkamp

↓ Op de Utrechtse Heuvelrug tussen Amerongen en Elst lag in prehistorische tijden een complex raatakkers. Deze kleine veelal vierkante percelen werden voornamelijk gebruikt voor het verbouwen van graan.

← Op 20 september 2019 onthulden de algemeen directeur van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Susan Lammers, en Jasper Kuipers, hoofd van Staatsbosbeheer in de provincie Utrecht het informatiepaneel bij de grafheuvel en het archeologisch monument in het bos nabij Elst.

Het doksaal in de Rhenense Cunerakerk op waarde geschat

Renaissancistisch beeldhouwwerk van uitzonderlijke klasse

· Run, A. van (2019), *Het doksaal van de Cunerakerk in Rhenen*, Historische Heuvelrug Reeks 25, Utrecht

Brand en oorlogsgeweld hebben de Cunerakerk veelvuldig geteisterd. Toren en kerk moesten meerdere malen grondig hersteld worden. Steeds bleef het doksaal – de afscheiding tussen het priesterkoor en het schip van de kerk – ongeschonden bewaard. Een prachtig onderdeel van het zestiende-eeuwse kerkinterieur dat kunsthistorisch nooit de aandacht kreeg die het verdient. Anton van Run, voormalig docent Middeleeuwse Kunstgeschiedenis en Iconografie van de Universiteit Utrecht, bracht hierin verandering met zijn studie naar veruit het rijkst versierde stenen doksaal dat in Nederland bewaard is gebleven.

In middeleeuwse kerkgebouwen werd met behulp van een doksaal een duidelijk-

ke scheiding aangebracht tussen het koor als het domein van de geestelijken en het schip als publieke ruimte, zo ook in de Cunerakerk in Rhenen. Het natuurstenen doksaal werd kort na 1550 gebouwd en kent bijzonder rijk beeldhouwwerk in renaissancestijl. De zestiende-eeuwse ornamenten en de beeldtaal die verbonden was aan de weergegeven figuren en voorstellingen, was voor de kerkgangers en pelgrims uit die tijd goed te begrijpen. De hedendaagse bezoeker heeft echter duiding nodig. Hoe zijn de acht deugden te herkennen? Wat betekenen de zes beelden van mannen en vrouwen in verschillende levensfasen boven de zuilen van het doksaal? En welke voorstellingen waren er zichtbaar in de balustrade boven de bogen

van dit fraaie interieurstuk? Anton van Run beschrijft en analyseert elk onderdeel tot in detail en verdiept zich in de belevingswereld van de kerkganger uit die tijd om een beeld te krijgen van de boodschap die door het verfijnde beeldhouwwerk werd uitgedragen.

Ontsnapt aan sloop

Tijdens de Reformatie werden vele kerken ontdaan van hun middeleeuwse interieurstukken en kunstwerken. De Beeldenstorm, waarbij alles kort en klein werd geslagen, ging voorbij aan Rhenen. In de Cunerakerk werden in 1580 beelden en altaren met beleid verwijderd, gedemonteerd en te gelde gemaakt. Het doksaal van de Cunerakerk bleef ondanks de Reformatie die in Rhenen snel vaste grond onder de voeten kreeg, bijna geheel bewaard. Daarmee neemt het Rhenense doksaal in Nederland een unieke positie in.

Ook in de eeuwen daarna was er geen aanleiding om tot sloop over te gaan. De preekstoel stond centraal tijdens de diensten van de protestantse gemeente. Het relatief kleine koor hoefde niet bij de kerk getrokken te worden. Als voormalige pelgrimskerk was de Cunerakerk immers veel groter dan menige andere stadskerk. Alle redenen om het koor als opslagruimte of anderszins te gebruiken; prima dus dat het doksaal hier als scheidingswand kon blijven dienen. Dezelfde argumenten speelden in de Sint-Jan in Den Bosch waar de kerk ook in protestantse handen overging en het koor, afgescheiden door een doksaal, geen rol meer speelde in de kerkdiensten. Toen de Sint-Jan in 1816 weer rooms-katholiek werd en in 1853 wederom bisschopskerk werd de Heilige Mis opnieuw in het koor opgedragen.

↓ Het doksaal als afscheiding tussen het priesterkoor en het schip van de kerk, gezien vanuit het relatief kleine koor van de Cunerakerk. De kerk zelf was groot genoeg zodat er na de Reformatie geen reden was deze scheidingswand af te breken.

P. 2114
SCHRIFFTLEZING
LUK 24: 25-40

P. 2114
SCHRIFFTLEZING
LUK 24: 25-40

↑ Een putto boven de rechterdoorgang naar het koor.

↓ Op het meest rechter horizontale balustradereliëf zijn rechtsboven nog resten van enkele figuren te zien onder een koepelvormig bouwwerkje. Door vergelijkbare afbeeldingen uit die tijd weten we dat op deze manier de Drie Jongelingen in de Vuurover verbeeld worden.

↑ De zuilen die de tribune dragen zijn uitgevoerd in geaderd marmer. Voor de beeldhouwde delen van het doksaal is gebruik gemaakt van Bentheimer zandsteen en Avendersteen, afkomstig uit het huidige Noord-Frankrijk.

Het doksaal vormde wederom een scheiding tussen de geestelijkheid en de kerk-gangers. In de zestiende eeuw leidde dit tot de Reformatie, wist ook de geestelijkheid in Den Bosch. Alle reden om het doksaal alsnog te verwijderen en in 1866 te verkopen aan een Engelse kunsthandelaar. Zou ook de Rhenense Cunerakerk in de negentiende eeuw zijn teruggegeven aan de katholieken, dan zou ongetwijfeld ook hier tot sloop zijn besloten. Het is dankzij de protestantse kerkgemeente dat dit katholieke kerkmeubel niet alsnog uit de Cunerakerk verdween.

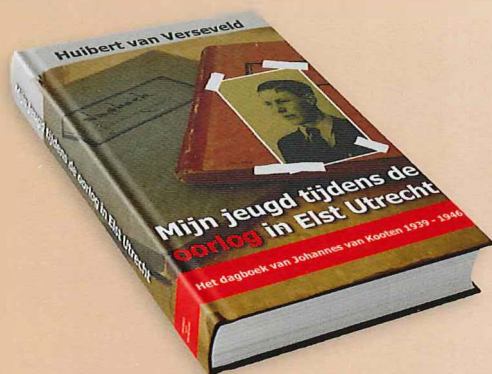
Verdwenen balustradereliëfs

Niet alle onderdelen van het doksaal doorstonden de Reformatie. Men vond het geen probleem om de christelijke deugden in beeldhouwwerk weer te geven. Men vond het daarbij prima dat de vrou-

welijke vormen van hermen en deugden royaal getoond werden. Meer moeite had men met afbeeldingen van bijbelse scènes. Om die reden werden in 1580 de balustradereliëfs heel precies weggehakt en afgevlakt. Pas bij een restauratie in 1913 – toen de stuclaag die er overheen zat werd verwijderd – werden die ontdekt. De voorstellingen waren niet zo grondig weggehakt dat er van de zes horizontale reliëfs geen reconstructie kon worden gemaakt. De voornaamste verdienste van de analyses van Anton van Run vormt dit deel van zijn onderzoek. In het dragende hoofdstuk van de boekuitgave worden deze in 1913 blootgelegde reliëfs op een overtuigende manier geïdentificeerd als verhalen uit het Oude Testament. Deze maakten deel uit van een samenhangend beeldprogramma, zoals dat ook bij andere doksalen uit de late middeleeuwen en

renaissance gebruikelijk was. Met de kennis welk beeldprogramma verwacht mocht worden, was maar een heel klein herkenbaar restant van een reliëf nodig om met een redelijke mate van zekerheid de gehele afbeelding te kunnen identificeren.

De boekuitgave *Het doksaal van de Cunerakerk in Rhenen* laat ons kennismaken met een uniek kunstwerk uit de renaissance. Het laat iets zien van de culturele rijkdom die de Rhenense bedevaartskerk voor 1580 gekend moet hebben. Gelet op de kwaliteit van het beeldhouwwerk en de compleetheit van het iconografisch programma vormt deze rijk geïllustreerde boekuitgave een belangrijke bron om het cultuurhistorisch belang van het doksaal van de Cunerakerk op waarde te kunnen schatten. → **Toine Maas**

Het dagboek van Has van Kooten gepubliceerd

Een levendig ooggetuigenverslag van de oorlogsjaren in Elst

• Verseveld, H. van (red.) [2019], *Mijn jeugd tijdens de oorlog in Elst Utrecht. Het dagboek van Johannes van Kooten 1939-1946*, z.pl.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog hield de jonge Johannes (Has) van Kooten die woonde aan de Vordel in Elst, nauwgezet een dagboek bij. Has is een uitstekend waarnemer en een goed verteller. Hij schrijft over ditjes en datjes maar is extra uitvoerig als de oorlog dichtbij komt en vat krijgt op het leven van alledag in Elst.

Oud-Elstenaar Huibert van Verseveld bestudeerde de schriftjes en plakboeken van Has van Kooten en kwam tot een weergave van zijn teksten waarbij hij zo dicht mogelijk bij het origineel bleef. Steeds stond hem als bezorger van dit dagboek voor ogen de originaliteit van de teksten van Has van Kooten te behouden. Van Verseveld neemt dit letterlijk door enkel te komen tot een weergave van de teksten van onze jonge dagboekschrijver. Een inleiding, toelichting of uitleg zijn niet toegevoegd aan de boekuitgave waar-

door we een beetje op onszelf worden teruggeworpen. Pas helemaal achterin de boekuitgave wordt duidelijk dat Has op 19 april jarig was en in 1923 geboren. Zijn vader, een kolenhandelaar, overleed in 1939 op 52-jarige leeftijd waardoor moeder Van Kooten met een schare kinderen er alleen voor kwam te staan. Met deze summie gegevens moeten we het doen als achtergrondinformatie bij het werkelijk zeer lezenswaardige dagboek dat de tiener en later jonge twintiger Has van Kooten aan het papier toevertrouwde. Dichterbij de sfeer en het gevoel die de gebeurtenissen opriepen, kun je niet komen dan door deze beschreven te krijgen door de ogen van een nieuwsgierige jongeman die in alles goed geïnformeerd was. Om dit te illustreren lezen we even mee met wat Has aan zijn dagboek toevertrouwde.

Uit het dagboek van Has van Kooten

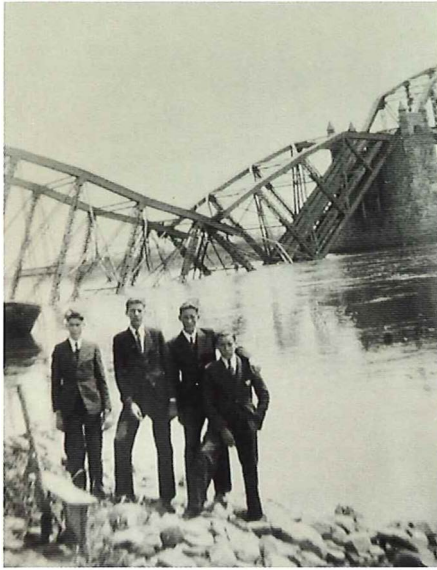
Net zeventien jaar geworden beleeft hij het uitbreken van de oorlog als volgt: 'Elst, mei 1940. De soldaten moesten hun stellingen betrekken en er was groot alarm. Wat zal er gebeuren? Toen ik donderdagavond weer naar mijn opoe ging om te slapen, waren alle soldaten naar de Grebbelinie. Om ongeveer 04.00 uur in de nacht werd ik wakker door gedreun op straat. Ik keek eens door een raampje en zag kanonnen achter auto's naar Rhenen rammelen. In de lucht hoorde ik vliegtuigen ronken. Dit beviel mij helemaal niet, ik heb mij aangekleed en ben naar buiten gegaan, het was nog donker. Soldaten gingen naar Rhenen, burgers stonden in groepjes. Toen het lichter begon te worden, konden wij de vliegtuigen zien. Boven de Rijn krioelde het. Allen vlogen naar het westen, steeds meer vliegtuigen.

→ Johannes van Kooten en de door hem geschreven dagboeken.

↓ Ook uit Elst ging men kijken naar de in mei 1940 vernielde spoorbrug tussen Rhenen en Kesteren.

Eindelijk maakte de radio bekend: "Duitse troepen overschrijden de grens". Overal vielen parachutisten. Nederland was in oorlog. Wie had dit ooit kunnen denken?"

Wat volgde waren meer dan vier moeilijke oorlogsjaren, waarover Has uitvoerig vertelt. Nog uitvoeriger geeft hij weer wat er op zondag de 17de september 1944 gebeurt als de geallieerde luchtlandingen bij Arnhem ook Elst in rep en roer zetten: 'Het was mooi weer. Om ongeveer 11.00

↓ Na de evacuatie uit Elst verbleef Has van Kooten in de winter van 1944-1945 op Sandenburg in Doorn.

uur hoorden we geronk van vliegtuigen uit het noorden. We zoeken even de lucht af en daar komen ze: 6, 12, 18, 36. In drommen van 12 komen ze netjes in 't gelid aangevlogen en dat is een zeldzaam mooi gezicht. Als de zon er tegen aan schijnt blinken ze schitterend. We raken de tel kwijt en steeds komen er nog meer. Heel hoog zitten de jagers. Ongeveer tegen 13.00 uur is het rustig geworden en gaan we eten. We hadden ook nog wat

gevochten om bruin papier dat uit de lucht kwam dwarrelen. Wij dachten aan pamfletten. We hadden net het eten op of daar hoorden wij ze weer. Ditmaal ging het spannender. Het waren jagers en ze vlogen over de huizen heen. Tientallen vliegtuigen zaten boven Elst te krioelen. Bij de Veerweg schoten zij op boten die daar lagen en bij Remmerden gooiden zij bommen. Overal in de omtrek knalden ze er op los. Boven de Plantagelaan (waar verleden week nog een grote colonne auto's stond) was het precies een bijennest. Gelukkig waren de auto's weg en werd er niet geschoten. We leefden intussen in de grootste spanning wat er te gebeuren stond en dit duurde 5 kwartier. Toen het rustiger werd ging mijn broer Barend, lid van de ENBO, op zoek naar eventuele gewonden. Mevrouw Miltenburg te Remmerden werd door een bombscherf gedood, verder waren er enkele lichtgewonden. Nu zagen wij, toen ze weg waren, grote aaneengesloten drommen vliegtuigen (bommenwerpers) boven Arnhem naar het noorden vliegen. Geallieerde troepen waren in Nederland geland'.

Twee opvallende fragmenten waarin Has van Kooten aanvoelt dat er iets groots gaande is waarvan hij ooggetuige is. Het dagboek van 168 pagina's is voor € 19,95 verkrijgbaar bij enkele verkooppunten in Elst of via Elstwoii@gmail.com.

→ Toine Maas

31 AUGUSTUS 1945

De Opel met Prins Willem v. Oranje

← De bevrijdingsoptocht in Elst op 31 augustus 1945, tevens Koninginnedag ter gelegenheid van de verjaardag van koningin Wilhelmina.

Colofon

Oud Rhenen

Cultuurhistorisch tijdschrift voor Rhenen, Achterberg en Elst

verschijnt driemaal per jaar
jaargang 38 · nummer 3 · najaar 2019

Oud Rhenen. *Cultuurhistorisch tijdschrift voor Rhenen, Achterberg en Elst* is een uitgave van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en omstreken (HVOR). Naast verenigingsblad voor de leden van de HVOR is dit blad bedoeld voor iedereen die zich interesseert voor de geschiedenis en cultuurhistorie van Rhenen, Achterberg en Elst. **Oud Rhenen** laat de lezer door middel van artikelen, korte bijdragen en signalementen kennismaken met de rijke en gevarieerde cultuurgeschiedenis van de eigen woon- en leefomgeving.

Redactie-adres

Redactie Oud Rhenen
p/a De Commanderie
Kerkstraat 3
3911 LD Rhenen
info@oudrhenen.nl
www.oudrhenen.nl

Redactie

Jan Maarten Doorman, Toine Maas, Nees van den Oosterkamp

Aan dit nummer werkten mee

Henk Deys, Susanne Dirksen, Henk Drost, Berry Geerligts, Léontine van Geffen-Lamers, Marjan Grinwis, Bert Huiskes, Ad de Jong, Gijs Jonkers, Ben van Laar, Roel van Laar, Kristel Lens, Basje de Liefde, Herman Postema, Maarten Slooves, Pim Strous, Rie Terlouw, Michiel Teunisse, Huib van Verseveld, Ellen Vlak-Derksen

Realisatie en ondersteuning

Stichting Publicaties Oud Rhenen (SPOR)

Opmaak

Judith Jansen-Bakkeren, naar een ontwerp van Frederike Bouten, Utrecht

Lithografie

Van Vliet:dtp, Nieuwegein

Druk

Drukkerij Ten Brink, Meppel

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen, vervoelvoudigd of openbaar gemaakt in welke vorm dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISSN 1384-3338

© 2019 · de auteurs p/a HVOR, Rhenen

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en omstreken

Lidmaatschap

Bij lidmaatschap van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en omstreken ontvangt u jaarlijks tenminste drie nummers van **Oud Rhenen** en wordt u uitgenodigd deel te nemen aan de activiteiten van de vereniging.

Aanmelding, adreswijziging en opzegging bij de ledenadministratie via info@oudrhenen.nl. Het lidmaatschap loopt voor opnieuw een jaar door tenzij u voor 1 november schriftelijk opzegt.

De contributie bedraagt € 23,50 per jaar, na ontvangst van een nota over te maken op NL7010160001211163 t.n.v. Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen. Buitenlandse leden betalen een toeslag vanwege de hogere verzendkosten.

Bestuur

Willem van Ommeren, voorzitter
Gerrit van Nieuwenhuizen, secretaris
Reijer van der Meijden, penningmeester
Toon Blokland
Lex Mulder
Anton de Ridder
Anne Uiterwijk
Kees Waiboer

Erevoorzitter: Henk Deys

Ereleden: Pim Strous, Henk Gieszen

Secretariaat

Gerrit van Nieuwenhuizen, Rozenlaan 72, 3911 DX Rhenen, tel: 0317 · 614273, info@oudrhenen.nl

Ledenadministratie

Anne Uiterwijk, tel: 06 · 10225796, info@oudrhenen.nl

Werkgroepen

Werkgroep Achterberg

coördinator Anton de Ridder, tel: 0317 · 616504

Werkgroep Elst en Remmerden

coördinator Toon Blokland, tel: 0318 · 472748

Werkgroep Archeologie

coördinator Ton van Drunen, tel: 0317 · 617038

Werkgroep Foto en Film

coördinator Bartho Kobus, tel: 0317 · 617500

Werkgroep Genealogie

coördinator Ad de Jong, tel: 0342 · 471039

Werkgroep PR en Communicatie

coördinator Anne Uiterwijk, tel: 06 · 10225796

Werkgroep Virtueel Rhenen

coördinator Henny Boor, tel: 0317 · 614958

Digitale Beeldbank

coördinator Piet Hovestad, tel: 06 · 26468773

Dinsdagochtend Sociëteit

coördinator Kobus van Ingen, tel: 0488 · 441741

Illustratie- verantwoording

- Aerophoto Schiphol, Schiphol-Oost · 2
- Dirk Prins, Rhenen · 3
- Bert Huiskes, Rhenen · 4-7
- Stadsmuseum Rhenen · 8
- Het Utrechts Archief, Utrecht · 9 boven
- The Stapleton Collection · 9 onder
- Rijksmuseum, Amsterdam · 10-12 boven
- Overgenomen uit *Ludicium aquae* (1613) · 12 onder
- Overgenomen uit *The Rosenkrantz Tower* · 13
- Het Utrechts Archief, Utrecht · 14-15
- Maarten Slooves, Rhenen · 14 onder
- Noord-Hollands Archief, Haarlem · 16
- Rijksmuseum, Amsterdam · 17
- Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag · 18
- Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam · 19
- Beeldarchief Regionaal Archief Alkmaar · 20
- Particuliere collectie, Amerongen · 21
- Art Collection of Sara Lee, Utrecht · 22
- Collectie Henk Deys, Rhenen · 23
- Ton van Wijngaarden, Ermelo · 24
- Rijksmuseum, Amsterdam · 25 boven
- Stadsmuseum Rhenen · 25 onder
- Collectie Nees van den Oosterkamp, Elst · 26 boven, 28 boven
- Wikimedia Commons · 26 onder
- Nees van den Oosterkamp, Elst · 27, 28 rechts-onder
- Collectie Henk Deys, Rhenen · 28 links-onder, 29
- Archief Piet Terlouw, Rhenen · 30, 31 boven
- Kristel Lens, Wageningen · 31 onder
- Collectie Basje de Liefde, Den Haag · 33, 34, 35
- Collectie Jan Maarten Doorman, Rhenen · 32, 36, 37
- Stichting De Greb, Wageningen · 38
- Particuliere collectie · 39
- Wikimedia Commons · 40
- Gemeente Ede, Ede · 41 boven
- Nees van den Oosterkamp, Elst · 41 onder
- Léontine van Geffen-Lamers, Leuvenheim · 42, 43, 44 boven, 45
- Berry Geerligts, Rhenen · 44 links-onder
- Herzog Anton Ulrich-Museum, Braunschweig · 44 rechts-onder
- Collectie Johannes van Kooten, Elst · 46 rechts-onder, 47
- foto Remco Spreewers, Herveld · 46 links-onder

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Mochten personen of instanties desondanks van mening zijn dat rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunnen zij contact opnemen met de uitgever.

SPECIALITEITEN

Herenstraat 16
3911 JE Rhenen
0317 · 615 563

info@smitsspecialiteiten.nl

Help ons verzamelen

DONEER €15,00 OF MEER

Stichting Behoud Collectie Erfgoed Rhenen* verzamelt sinds 1987 voorwerpen die tot het erfgoed van Rhenen, Elst en Achterberg worden gerekend, ten behoeve van het Stedsmuseum Rhenen.

NL12 INGB 0000 4613 30

Secretariaat:

Rhenendael 41
3911 RM Rhenen
T 0318 851 207

www.behouderfgoedrhenen.nl

*voorheen

Stichting Vrienden Streekmuseum Het Rondeel Rhenen

Tapijt!

dat voel je, dat beleef je.

endless cunera

www.cunera.nl

tel. (0317) 619 001

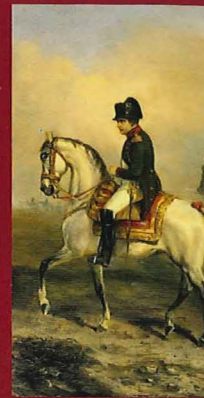
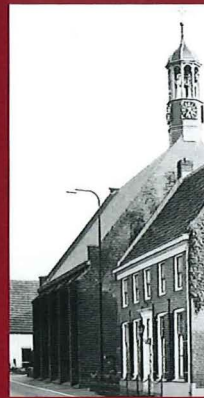
 DICK VAN LAAR
BOUWKUNDIG ONTWERP · EN TEKENBUREAU B.V.

Wij verzorgen complete aanvragen ten behoeve van:

nieuwbouw, verbouw, restauratie, renovatie,
milieuvergunning, vergunning brandveilig gebruik;
indien gewenst met bodemonderzoek, bestek en toezicht
tijdens de bouw en onafhankelijk bouwkundige advisering

Elsterstraatweg 83, 3922 GE Elst (Utr)
tel: 0318- 47 25 22, fax: 0318 - 47 22 16
info@botdickvanlaarbv.nl www.botdickvanlaarbv.nl

Rhenen, Achterberg en Elst, gelegen op de zuidoostelijke punt van de Utrechtse Heuvelrug, vormen samen een uiterst gevarieerd eeuwenoud cultuurlandschap. De Cuneratoren markeert het kleine middeleeuwse stadje Rhenen dat ooit beschermd werd door imposante stadsmuren. Het landelijke Achterberg kijkt uit over het laaggelegen Binnenveld, onderdeel van de Gelderse Vallei, terwijl Elst liggend tegen de helling van de Heuvelrug plaats biedt aan zowel uiterwaarden als bos- en heidegebieden.

Wie goed kijkt ziet een enorme gelaagdheid en variëteit binnen dit door mensenhanden gemaakte cultuurlandschap. De boerderijen, buitenplaatsen, tabaksschuren, kerken en andere bebouwing vormen een in het oog springende historische toevoeging aan het groene landschap van Nederrijn en Heuvelrug. Wat vertelt ons dit over de mensen die dit gemaakt hebben? Wat is het verhaal toen zij hun huizen bouwden en de met kunst overladen Cunerakerk door velen bezocht werd? En wat gebeurde er allemaal toen diezelfde inwoners hun huizen vanwege oorlogs- of natuurgeweld moesten verlaten? Deze en talloze andere vragen over wat onze voorouders hebben meegemaakt, zijn interessant om te bestuderen. Kennis van hun verleden en inzicht in onze eigen cultuurhistorie zijn van groot belang als we de rijkdom en variatie van onze eigen woon- en leefomgeving willen begrijpen en hier zorgvuldig mee willen omgaan.

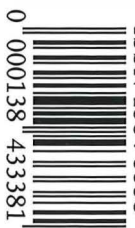
Oud Rhenen is bedoeld voor iedereen die zich interesseert voor de geschiedenis en cultuurhistorie van Rhenen, Achterberg en Elst. Rijk geïllustreerde artikelen, korte bijdragen en signalementen geven een gevarieerd beeld van de boeiende cultuurgeschiedenis van onze eigen woonplaats.

HISTORISCHE VERENIGING
OUDHEIDKAMER RHENEN

LOS NUMMER

€ 7,95

ISSN 1384-3338

OPGERICHT 5 OKTOBER 1907

ONDERSCHIEDEN MET DE KONINKLIJKE EREPENNING